

GYÉMÁNT RICHÁRD

Magyarország népesedéstörténete a 13. században

Előszó

Jelen tanulmány a Magyar Királyság 13. századi, egészen pontosan az 1196 és 1301 közötti népesedéstörténetét szeretné a témakör iránt érdeklődővel megismertetni.

A 13. század időszaka a magyar történelem egyik legmozgalmasabb korszaka. A témakörben járatos személyek számára ez a korszak egyet jelent az aranybulla kibocsátásával, a tatárjárás pusztításaival, az oligarchák, tartományurak megerősödésével, valamint az utolsó Árpádok évszázadával.

Napjainkban – 2008-ban – a 13. század története, népessége, gazdasága, társadalmi-politikai, illetve közművelődési viszonyai a magyar lakosság számára többé-kevésbé ismert. Az ebben a században kiadott és ránk maradt oklevelek és más „dokumentumok” jelentős információkat közölnek a korszak korabeli társadalmi, illetve politikai viszonyairól. Azonban – a 11. századhoz hasonlóan – a népességszámra vonatkozóan csak becslésekre, illetve következtetésekre hagyatkozhatunk. A korabeli népesedési viszonyokra vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre pontos számszaki adatok.

A tanulmány segítségével az érdeklődő bepillantást nyerhet a 13. század eseménydús, mozgalmas, az érett feudalista Magyar Királyság létét meghatározó korszakába.

Jelen tanulmány hét magyar, árpád-házi uralkodó tevékenységét és az uralkodásukhoz kapcsolódó népesedési, gazdasági és történelmi jellemzőket van hivatva bemutatni. A sort Imre király (1196–1204) uralkodása nyitja, majd III. László (1204–1205), II. András (1205–1235), IV. Béla (1235–1270), V. István (1270–1272), IV. (Kun) László (1272–1290) és végül III. András (1290–1301) „országzásának” időszaka kerül bemutatásra. Utóbbi királyunk halálával nemcsak egy század zárult le, hanem a magyar uralkodóház, az Árpád-ház is kihalt.

Az olvasó által kezében tartott tanulmány elsősorban a népesedéstörténet szempontjából kívánja – Kristó Gyula szavaival élve – az „aranybullák évszázadát” megközelíteni.¹ Természetesen a népesedéstörténet ismertetése elképzelhetetlen az adott korszak politikatörténetének, gazdaságának, közművelődési és egyéb viszonyainak rövid ismertetése nélkül.

I.

1. Rövid bevezetés a történeti demográfiába

A népesedéstörténet kérdéseivel a történeti demográfia foglalkozik. Természetesen nem mellőzhető más tudomány ismerete sem (pl.: történettudomány).

*A demográfia fogalmát a következők szerint fogalmazhatjuk meg: „a demográfia az a történetileg kialakult tudomány, amely sajátos módszerekkel vizsgálja a népesség számát, összetételét, területi elhelyezkedését és állapotát, ezek változásait és tényezőit, valamint a népesség és a népesedés jelenségeihez fűződő társadalmi-gazdasági kölcsönhatásokat és következményeket, feltárja a népesség megújulásának, a népesedés jelenségeinek törvényszerűségeit.”*²

A történeti demográfia – a demográfia definíciójához kapcsolódóan – szűkebb értelemben azokkal a népesedési kérdésekkel, demográfiai folyamatokkal foglalkozik, amelyek a hivatalos statisztikai szolgálat megjelenése (1869) előtti időszakban jellemezték egy meghatározott területen (Magyarországon) élő népességet. *Tágabb értelemben a történeti demográfia része a hivatalos statisztikai szolgálat megjelenése utáni demográfiai folyamatok elemzése is.*

Napjainkban szakértői – statisztikus, demográfus – körökben jelentős vita zajlik abban a tekintetben, hogy a (történeti) demográfia tárgyát csak a hivatalos statisztikai szolgálat megjelenése utáni demográfiai folyamatok képezik, vagy annak tárgya sem szervezettel, sem időbelileg nincs korlátozva.³

A történeti demográfia *fontosságát* az adja, hogy bár az egyes országok statisztikai hivatalainak munkája alapvetően a jelenre vonatkozik, *a jelennek a múlttal való összehasonlítását, a fejlődés, illetve visszafejlődés mértékét, továbbá a trendek, és tendenciák megállapítását jelentősen elősegíti.*⁴ Továbbá *jelentős ismeretanyaggal látja el az ún. határtudományokat*, amilyen például a közgazdaságtudomány vagy a történettudomány.

¹ KRISTÓ GYULA: *Az aranybullák évszázada*. Magyar História, Gondolat. Budapest, 1981.

² GYÉMÁNT RICHÁRD – KATONA TAMÁS – SZONDI ILDIKÓ: *Demográfia*. 2. átdolgozott kiadás. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged, 2006. 8–9. p.

³ KOVACSICS JÓZSEF: *Történeti demográfia*, Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1996. 411. p., in: KLINGER ANDRÁS (szerk.): *Demográfia*. KSH. Budapest. 1996.

⁴ GYÉMÁNT RICHÁRD – KATONA TAMÁS: *Demográfia*. 5. átdolgozott kiadás, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2006. (kézirat).

Az előző bekezdésben említett kiemelkedő jelentőség ellenére, mind a mai napig nem valósult meg hazánk történeti demográfiájának megírása. Ennek egyik jelentős oka, hogy a történelmi *koronként eltérő források szinte koronként eltérő tudományos ismereteket követelnek meg*. Továbbá az sem elhanyagolható szempont, hogy minél régebbi korokat vizsgálunk, annál *kevesebb statisztikai adatsor áll rendelkezésre*. Kijelenthetjük, hogy már a 18. század első felének népmozgalmi adatai is jórészt ismeretlenek a ma élő kutatók számára. A 18. század előtti források, melyekből a népesség számára és területi elhelyezkedésére, megoszlására következtetni lehet nem népességi összeírások, hanem adózási, birtokigazgatási, egyházi vagy katonai célú felmérések eredményei. Az említett források adataiból a történeti demográfia módszereivel vonhatunk le következtetéseket hazánk népesedési viszonyaira.

A korábbi századok népesedési, szociális, gazdasági és kulturális adatai még inkább homályba vesznek.⁵ Magyarországon a statisztikai tevékenység „előjelei” a középkor végén, az újkor hajnalán jelentek meg. Az újkor előtti történelmi időszakok adatainak megismeréséhez más tudományok (régészet, embertan, stb.) ismeretanyagát kell segítségül hívni.

Sajnálatos módon a történelmi korok népesedési és egyéb adatainak feltárását sokszor *elődeink „gondatlansága”* is nehezítette. Elődeink sokszor könnyelműen „selejtezték ki” a ma már pótolhatatlan értékű régi adó-, birtok- és népességi összeírási könyveket.⁶

Az a kutató, aki egy letűnt korszak történelmét ismeri, továbbá birtokában van a népmozgalmi és egyéb összeírások körülményeire vonatkozó információknak, tisztában van a statisztikai adatok feldolgozásának és elemzésének módszertani kérdéseivel, annak a történeti demográfia a „kulcs”, hogy egy régebbi történelmi korszak „ajtaján” belépve modellezze annak az időszaknak a népesedési, társadalmi, gazdasági, szociális, kulturális és egyéb jellemzőit.

2. A történeti demográfia forrásai

A történeti demográfia forrásanyagait időbeli keletkezésük szerint négy, illetve öt csoportra oszthatjuk:

I. A honfoglalás időszakától az Árpád-házi uralkodók kihalásáig (1301).

II. Az 1301-től a török kor végéig terjedő időszak.

III. A 18. századi telepítésektől (új „honfoglalás”), a II. József (1780–1790) idejében végrehajtott első népszámlálással (1784–1787) bezárólag.

⁵ „olyan összeírások, melyek a népesség számának akár csak hozzávetőleges megállapítását az egész országra vagy legalább nagyobb területekre lehetővé tennék az Árpádok korából eddig még nem ismeretesek...” RÁTH ZOLTÁN: *Magyarország statisztikája*. Budapest, 1896. 122.p.

⁶ Veszprém vármegye 1923-ban „szabadult meg” az 1828. évi megyei összeírás anyagától. Olykor az is előfordult, hogy a gondatlan kezelés következtében a háborúk semmisítették meg régebbi korok emlékeit, például a Fővárosi Levéltárban elhelyezett 1857. évi osztrák népszámlálás ismeretanyagának jelentős részét a II. világháború pusztításai tették tönkre.

IV. Az első statisztikai célú népszámlálást követően a hivatalos statisztikai szolgálat kialakulásáig (1869) terjedő korszak.⁷

V. Bizonyos szakmai körökben a történeti demográfia tárgyát képzí a Központi Statisztikai Hivatal felállítását követő időszak statisztikai és demográfiai jelenségeinek elemzése is.

3. A történeti demográfia módszerei

A történeti demográfia *sajátos módszerekkel rendelkezik*, amelyek közül a legfontosabbak az alábbiak:

1. *forrásértékelés,*
2. *feldolgozás,*
3. *becslés,*
4. *helytörténeti vizsgálódások,*
5. *családrekonstrukció,*
6. *formális demográfiai indexek,*
7. *trendszámítás.*

A történeti demográfia módszerei közül a *forrásértékelésnek* van elsődleges szerepe. Ennek hiányában ugyanis nem végezhetjük el a rendelkezésünkre álló adatok feldolgozását, illetve felhasználását. Mindenképp szükséges a forrásanyag mélyreható vizsgálata, a definíciók, fogalmak egyértelmű tisztázása. Csak gondos forrásértékelés során lehet eldönteni, hogy a forrásanyag alkalmas-e feldolgozásra. Amennyiben megfelel az említett célnak, akkor lehetőség nyílik egy letűnt korszak társadalmi-gazdasági jellemvonásainak megismerésére.

A történeti demográfiai *adatok feldolgozása* kapcsán meg kell határoznunk a feldolgozandó adatok körét, illetve ezen adatok csoportosítását. Előfordulhat, hogy a történeti demográfiai forrásanyagok feldolgozásánál speciális nyelvi és paleográfiai ismeretek szükségesek. A statisztikai adatok feldolgozása után történhet a statisztikai elemzés, illetve az összefüggések megállapítása, valamint a következtetések levonása.

A történeti demográfiai adatoknál nem ismerhetünk minden adatot; nem ismerhetjük adott esetben a népesség, vagy a lakóházak teljes számát. Alapvető feladatunk, hogy a rendelkezésekre álló adatainkat kiegészítve következtetéseket vonjunk le a vizsgált történelmi korszak társadalmi-gazdasági adatainak egészére vonatkozóan. Ebben van nagy szerepe a *becslésnek*. A becslés végrehajtásánál nagyon körültekintően kell eljárni, számos lépést szükséges figyelembe venni. Ilyen például az összeírt jelenségek pontos fogalmának, illetve azt követően az összeírás hibaszázalékának megállapítása. Maga a becslés feltételezi, hogy ismerjük a rész és egész közötti összefüggést. A becslés lényege abban a feltevésben rejlik, hogy hasonló körülmények között a jelenségek rendszerint azonos alakulást mutatnak.

⁷ KOVACSICS JÓZSEF: 1996. 414. p.

A *helytörténeti kutatások* általában egy kisebb közigazgatási, területi egység (pl.: város, falu, (vár)megye stb.) alapos vizsgálatát tartják szem előtt. Ezek a kutatások értékesek lehetnek történeti demográfiai szempontból is. A történeti demográfia adatai egy vázat adnak, melyre a helytörténeti kutatás felépülhet.

A történeti demográfia fontos vizsgálódási formája a *családrekonstrukció módszere*, amely akár a 18. századtól – tehát az állami anyakönyvezés, illetve a statisztikai szolgálat megalakulása előtti időből – is viszonylag pontos eredményeket képes produkálni az egyházi összeírások és egyházi anyakönyvek alapján. A családrekonstrukció segítségével lehetőség nyílik arra, hogy az egyház által nyilvántartott keresztelők, házasságkötések és temetések számából következtethessünk egy történelmi korszak népmozgalmára.

Évjáratok kutatásainak *demográfiai indexei* a leghatékonyabb módszerek valamely népesség kritikus változásainak dokumentálására bizonyos időre vonatkozóan.

Végül, de nem utolsósorban a *függvénytani módszerek* is segítséget jelenthetnek a történeti idősorok hiányzó adatainak becslésénél, extrapoláció (előrejelzés) vagy interpoláció (adatpótlás) útján.

II.

A 13. század népesedéstörténetének problematikája

A 13. század népesedéstörténete a történeti demográfia forrásanyagán belül az első csoportba tartozik. Az *első időszak*, amely a honfoglalás kezdetétől, 895-től 1301-ig tart, bár kétség kívül hosszú korszaknak tűnik, azonban *demográfiailag értékelhető forrásanyag meglehetősen kevés áll rendelkezésünkre*. Ebben a korszakban csupán *becslésekre*, korabeli *oklevelek tartalmára*, valamint a *nyelvészet*, az ember származásával, alaktani sajátosságaival és azok földrajzi variálódásával foglalkozó tudomány, az *embertan*, illetve a *régészet* megállapítására *hagyatkozhatunk*.⁸

A régészeti feltárások során számos feltárt falu, temető, illetve csontmaradvány értékes információkat hordoz a demográfia kutatóinak számára is. A régészeti feltárásokkal – különösen a temetőfeltárásokkal – kapcsolatban szükséges megjegyeznünk, hogy nehezen, vagy egyáltalán *nem tudjuk megkülönböztetni* a korabeli magyarok, valamint a beolvadt, illetve azonos emlékeket őrző népcsoportok (pl.: kabarok, úzok, besenyők, székelyek stb.) leletanyagait.

A Kárpát-medence a 13. század elején viszonylag sűrűn lakott belső sík- és dombvidékekből és az ezeket körülvevő gyéren lakott hegyvidékből állt.

⁸ GYÉMÁNT RICHÁRD: *Magyarország népesedéstörténete a 12. században*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Tomus LXX., Fasciculus 4. Szeged, 2007. 8. p.

A 13. századi Magyar Királyság lélekszámát megbízható módon *nem tudjuk meghatározni*. A történészeink becslései, illetve az ezeken alapuló számítgatások eredményeképpen következtethetünk arra, hogy a 13. század kezdetén az ország népessége minden bizonnyal elérhette az 1–1,1 millió főt. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy ezt az adatot csak mint „*hózzávetőleges értéket*” szabad elfogadni.⁹

Minden bizonnyal elfogadható viszont az a megállapítás, hogy a magyarországi népesség jórészt magyar volt, ugyanakkor jelentős számban képviseltették magukat a különféle népcsoportok. A pontos értékek megállapítását lehetetlené teszi az a körülmény, hogy hiányzik minden „fogódzó” a magyarországi népcsoportok, etnikumok megoszlási viszonyszámainak megállapításához.

Nem elhanyagolhatók továbbá a demográfiai tényezők sem. Ezek közül elsősorban a *mechanikus népmozgalmat*, a *vándorlást* kell megemlítenünk, annak is alapvetően két típusát a külső, illetve a belső vándorlást.¹⁰ Fontos megjegyeznünk, hogy a 13. században jelentős volt az ország területére történő *be-, illetve kivándorlás* (külső vándorlás), valamint az *ország területén belül* (belső vándorlás) is jelentős „*népmozgások*” mentek végbe.

A 13. századi Magyarországon egy sajátos, csak erre az évszázadra jellemző esemény is érezte a hatását, a *tatárjárás*. A tatárjárás (1241–1242) kapcsán nemcsak az ország népességszámának meghatározása, hanem a vad horda által okozott pusztítás mértékének meghatározása is jelentős „*kihívásnak*” bizonyul. Itt elsősorban az 1200 és 1240 közötti népességnövekedés mértékét szükséges alapul venni. *Győrffy György* nem jelöl meg pontos lélekszámot 1240-re, ezzel szemben *Kristó Gyula* – figyelembe véve a népesség növekedésére ható tényezőket (pl.: természetes szaporodás, idegenek bevándorlása, gazdasági fejlettség, a kézművesség magas foka, stb.) – 1240-re *maximálisan 1,2–1,35 millió fő teszi az ország lélekszámát*.¹¹

A tatárjárás pusztításait elsősorban a két jeles kutató, *Győrffy György* és *Szűcs Jenő* próbálta meg rekonstruálni. A tatár pusztítás, továbbá a nyomában járó éhínség, az alacsony születésszám, a magas gyermekhalandóság, valamint a járványok következtében a magyar népesség, akárcsak a szász, olasz, vallon, besenyő és bösörmény szórványok jelentős lélekszámapadást szenvedtek el. Egyedül a hegyvidékekben megbúvó román, szláv és székely népesség kerülte el többé-kevésbé a pusztulást. Ennek folyományaként a tatárjárás végén, 1242-ben az ország népességszáma alig haladta meg az 1200-ban becsült értéket.

A tatárjárást követő időszakban, azaz a század második felében viszont már egyértelmű a népességszám növekedése. Ez jórészt a „*második hónalapító*”, IV.

⁹ KRISTÓ GYULA: *Magyarország lélekszáma az Árpád-korban*, in: KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (895–1995)*. Millecentenáriumi előadások. Budapest, 1997. 54. p.

¹⁰ GYÉMÁNT – KATONA – SZONDI: *Demográfia*. 3. átdolgozott kiadás, Pólay Elemér Alapítvány. Szeged, 2006. 216. p.

¹¹ KRISTÓ: 1997. 54. p.

Béla (1235–1270) józan és az ország érdekeit szem előtt tartó sikeres politikájának tudható be. Nemcsak a népességszám alakulása, de az ország gazdaságilag történő lábra állítása is jelentős feladatnak számított. Ennek következtében a 13. század végére az ország népességszáma – a bevándorlásokkal együtt – 1,4–1,65 millió főre emelkedett.

A 13. század népesedéstörténetének vázolásánál legnagyobb probléma mégiscsak az, hogy – a honfoglalás és – az Árpád-kor népességszámára „demográfus” elődeink nem sok számbeli adatot hagytak. A konkrét, számszerű adatok tekintetében a történészek maguk is megosztottak.¹²

Kristó Gyula véleménye szerint: „Ha az Árpád-koron a 895–1301 közötti mintegy 400 esztendőértjük, azt kell előljáróban megállapítanom: nincs egyetlen olyan forrásunk sem, amely közvetlenül hasznos adatot szolgáltatna a lélekszám megállapításához, de még olyan se igen akad, amelynek adatai egyszeri áttétellel (egyszeri következtetés révén, vagyis közvetett módon) hasznosíthatók lennének ilyen vonatkozásban.”¹³

III.

1. I. Imre uralkodása (1196–1204)

Imre király születésére vonatkozóan nem maradtak ránk pontos információk, feltehetően 1174-ben született, III. Béla (1172–1196) és Châtillon Ágnes antiochiai hercegnő elsőszülött gyermekeként. Ugyanakkor halálára vonatkozó ismeretink sem elég pontosak. Fia, a későbbi III. László koronázásakor – 1204. augusztus 26-án – még életben volt, azonban egy 1204. október 27-én kelt okirat már csak, mint „néhai” uralkodóról emlékezik meg.

Imre király koronázására még apja, III. Béla (1172–1196) uralkodása alatt – 1182. május 16-án – sor került. Az Árpádok uralkodása alatt nem volt szokás, hogy az utódot még az előd uralkodása alatt megkoronázzanak, erre csak néhány eset ismeretes. A koronázás után Imre király még nem kapott semmilyen tényleges hatalmat, nem lett sem társuralkodó, sem pedig egyetlen országrész hercege sem. Azonban 1194-ben – feltehetően a belpolitikai nyomás hatására – III. Béla király fiára, Imrére bízta Dalmácia és Horvátország kormányzását. III. Béla 1196. április 24-én bekövetkezett halála után Imre zavartalanul foglalhatta el a Magyar Királyság trónját.

III. Béla végrendeletében az ország kormányzását Imrére hagyta, kisebbik fiára, András herceg számára viszont jelentős mennyiségű pénzt, várakat illetve birtokokat hagyott. Szintén András volt hivatva, hogy eleget tegyen egy keresz-

¹² KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: *A kilencedik és tizedik század története*. Magyar Századok. Pannonica Kiadó. Budapest, 2001. 5. p.

¹³ KRISTÓ: 1997. 35. p.

tes hadjárat indításának, amely apja halála miatt meghíúsult. Andrásnak azonban más tervei voltak: a rendelkezésre álló vagyont a magyar trón megszerzésére fordította. Imre király uralkodásának nyolc éve gyakorlatilag a trón megvédéséből állt öccsével, Andrással szemben, ezért szokták Imrét „trónvédő” királynak is hívni.¹⁴

András és Imre első összecsapására 1197-ben Szlavónia területén került sor. Ekkor András herceg a „megvásárolt” magyar arisztokrácia erőinek köszönhetően győzedelmeskedett. Imre engedményre kényszerült, Dalmácia és Horvátország kormányzását átengedte Andrásnak. András viszont tovább szervezkedett, viszont 1198-ban a Somogy megyei Rád településnél már Imre aratott diadalt. András herceg VI. Lipót osztrák herceg udvarába menekült. Imre király azonban most is megbocsátott és 1200-ban – a pápa közbenjárás segítségével – kiegyezett öccsével.

A keresztes hadjárat miatti pápai nyomás értelmében Imre és András megegyeztek, hogy együttesen vonulnak a Szentföldre. Habár a szentföldi hadjárat nem valósult meg, de a testvérviszály szünetelése alkalmat teremtett Imrének a külpolitikai hódításaihoz. Imre érdeklődésének középpontjában a Balkán-félsziget állt: a szerb belháborúba beavatkozva megszerezte a „Szerbia királya” titulust, majd a bolgárok cárja ellen – 1202-ben – kivívott győzelme után egy ideig a „Bulgária királya” címet is felvehette. Imre király – több-kevesebb sikerrel – a Német-Római Birodalom belviszályaiba is beavatkozott.

Imre uralkodása alatt – népesedéstörténetileg – az 1201. esztendő a legkiemelkedőbb jelentőségű, ugyanis ekkor a király kiváltságokat adott a sárospataki vallon hospeseknek.

A későbbiekben – 1203-ban – ismét a testvérviszály megújulása figyelhető meg. Ezért a pápa András herceget az időközben megszületett trónutód¹⁵ – a későbbi III. László – elismerésére szólította fel. András ismét fegyveresen lépett fel Imrével szemben, amelynek elkerülésére kevés esély látszott. A két testvér hadai már a mai Horvátország területén fekvő Varasdnál (Varaždin) álltak egymással szemben, amikor Imre király jelentős bátorságról tett tanúbizonyságot. A korabeli okiratok szerint Imre fegyvertelenül, kormánypálcával a kezében András herceg táborába ment, majd ezt követően öccsét börtönbe vetette.¹⁶ Andrást hívei hamarosan kiszabadították. Erről tudomást szerezve Imre legfontosabb

¹⁴ ALMÁSI: *A tizenharmadik század története*. Magyar Századok. Pannonica Kiadó. Budapest, 2001. 11. p.

¹⁵ Imre király II. Alfonz (1162–1196) aragóniai király leányát Konstanciát vette feleségül és Konstanciától 1199-ben vagy 1201-ben született kisfiát III. Lászlót (1204–1205) tekintette utódának.

¹⁶ A táborban állítólag Imre királytól az alábbi mondat hangzott el: „*Ki merészeli kezét felemelni koronás királya ellen?*”. Az András herceget támogató főurakat meglepte a király bátorsága, akik elálltak a csata folytatásától. BERTÉNYI IVÁN: *Az Árpád-házi királyok*, in.: GÁSPÁR ZSUZSA – HORVÁTH JENŐ (szerk.): *Királyok könyve*, Officina Nova. Budapest, 1997. 44. p.

célkitűzése az volt, hogy fia törvényes trónutódlását – az öccsével szemben – biztosítsa.

Imre – fiának királlyá koronázásával – elérte célját, de rövidesen elhalálozott. III. László kiskorúsága idejére András lett az ország kormányzásával megbízva, aki esküt tett bátyjának, Imrének, hogy a fiatal uralkodónak hűséget fogad. Imre vagyonának csak harmadát hagyta fiára, a többi – III. Ince pápa felé tett ígéretének megfelelően – a templomos és johannita rendnek adományozta. Az Árpád-ház 16. uralkodóját, Imrét – a hagyomány szerint november 30-án – Egerben temették el.

2. III. László uralkodása (1204–1205)

III. László születésre vonatkozó pontos adataink nincsenek. A történelemtudomány feltételezése szerint 1199-ben vagy 1201-ben látta meg a napvilágot. Szülei Imre király (1196–1204) és Aragóniai Konstancia hercegnő voltak.

A „gyermekkirály” – korai halála miatt – gyakorlatilag semmiféle szerepet nem játszott a korabeli Magyar Királyság életében.

III. László királlyá koronázása még apja, Imre király uralkodása alatt megtörtént 1204. augusztus 26-án. Ezzel a lépéssel jelezte Imre király, öccse, a későbbi II. András felé a trónutódlással kapcsolatos akaratát. Ugyanis III. Béla halálától kezdődően András mindent megtett, hogy bátyját, Imrét elmozdítsa a hatalomból. Ez a vonás egyébként a legtöbb Árpád-házi uralkodóra jellemző volt. Az Árpád-ház háromszáz éves regnálása alatt – kevés kivételtől eltekintve – szinte mindig jelen volt a hatalomért való versengés apák és fiaik, illetve a testvérek között.

III. László koronázását követően Imre király hamarosan elhunyt, azonban testvérét, Andrást még életében megeskette, hogy fia, III. László uralmát elismeri, és mindenben támogatni fogja. Ezzel szemben András a hatalmat inkább magának vindikálta, kétségessé téve III. László és anyja helyzetét a királyi udvarban. Andrást esküjére III. Ince pápa¹⁷ (1198–1216) is figyelmeztette, kevés sikerrel. A „gyermekkirály” és anyja helyzete meglehetősen instabillá vált, ezért Aragóniai Konstancia¹⁸ fiával Bécsbe menekült VI. Lipót osztrák herceghez. András a történeteken felháborodva háborúval fenyegette meg osztrák szomszédját, ha III. Lászlót és annak anyját nem adja ki. Azonban a kardcsörtetés Lipót

¹⁷ III. Ince (Lothario, Segni grófja, 1198–1216) nem tévesztendő össze a szintén III. Ince (Lando di Sezze, 1179–1180) nevet viselő ellenpápával. Péter apostol „utódját”, a 176. pápát sok történétíró a legnagyobb középkori pápának tekintette, mert ügyes diplomáciával elérte, hogy Európa összes uralkodója elismerte a pápa elsőbbségét. Pontifikálása a Pápai Állam egyik aranykora volt. Diplomáciája kevés alkalommal volt sikertelen: az egyik ilyen eset az Imre és András közötti viszony békés rendezése volt. HANGAY ZOLTÁN: *A pápák könyve*. Trezor Kiadó. Budapest, 1991. 132–133. p.

¹⁸ Konstancia – fia, III. László halála után – visszatért Aragóniába, majd 1222-ben halt meg szülővárosában, a szicíliai Catania városában.

és András között elmaradt, mert III. László 1205. május 7-én Bécsben váratlanul elhunyt. Földi maradványait hazahozták és ő volt az utolsó Árpád-házi uralkodó, akit Székesfehérváron temettek el.¹⁹

3. II. András uralkodása (1205–1235)

3.1. II. András uralkodásának megítélése

II. András (1205–1235) az Árpád-ház egyik legjelentősebb uralkodója, habár uralkodásának megítélése meglehetősen vitatott. Egyfelől az ország – az Árpád-ház uralkodása alatt – sohasem volt annyira kiszolgáltatott az idegen, külföldi előkelők²⁰ számára, mint ekkor, másfelől az uralkodó adományozásai,²¹ tékozló politikája gazdaságilag is meggyengítette a Magyar Királyságot. Ugyanakkor – a történetírás nyomán ránk maradt adatok szerint – laza erkölcsisége sem vetett jó fényt a király személyiségére.

II. András születésének időpontjára vonatkozóan a magyar történetírás nem egységes. A magyar uralkodó feltehetően 1176-ban vagy 1177-ben született. III. Béla és Châtillon Ágnes antiochiai hercegnő kisebbik fia – az írásbeli dokumentumok tanúbizonysága szerint – 1235. szeptember 21-én halt meg.

Imre király testvére 1188-ban, apja III. Béla akaratából Halics trónjára került, azonban onnan 1190-ben leköszönni kényszerült, ezt követően a magyar udvarban élt.

III. Béla halálát követően Imre király uralkodásának nyolc évét és az ország életét a két fivér testvérvírszálya keserítette meg. András herceg végül 1205-ben

¹⁹ BERTÉNYI: 1997. 45. p.

²⁰ II. András első felesége, az „úrhatnám” Gertrúd királyné nemcsak férje, a király, hanem gyakorlatilag az egész ország felett is uralkodott. Ugyanakkor a meráni királynő több rokona is jelentős hatalmat és vagyont szerzett Magyarországon, amely már nemcsak a köznép soraiban keltett felháborodást, hanem a magyar főurak is elégedetlenek voltak. A királynő egyik testvére, Berthold, előbb kalocsai érsek, majd horvát bán, ezt követően pedig erdélyi vajda lett. A másik két testvér sem járt rosszul: Eckberg, a bambergi püspök és Henrik, Isztria ögrófja. A Sváb Fülöp német király meggyilkolásával vádolt két testvér a megtorlás elől szökött Magyarországra. Mindkét testvér jelentős vagyont harácsolt össze magának és hatalmas vagyonhoz is jutottak. Továbbá az sem elhanyagolható szempont, hogy a Magyar Királyság egységét is veszélyeztető Német Lovagrend is Gertrúd királyné nyomására telepedhetett le – 1211-ben – Erdélyben, a Barcaság (Burzenland) területén. A korabeli kiszolgáltatottságot és áldatlan állapotokat jól szemlélteti Katona József írása és Erkel Ferenc operája, a Bánk bán. *Wikipédia, a szabad lexikon*: <http://hu.wikipedia.org>. (Letöltés ideje: 2008. szeptember 2.)

²¹ A pazarló, tékozló II. András gondatlanul osztogatta nemcsak a saját, hanem az ország vagyonát is. Ennek következtében nemcsak várak, uradalmak cseréltek gazdát, hanem már vármeigyék kerültek különféle, főként külföldi előkelők kezére. II. András maga is jövedelmének nagy részétől megfosztva volt kénytelen újabb és újabb jövedelmi forrásokat nyitni, melyek súlyosan terheltek a nemzetet. A törvény, a jog betartása háttérbe szorult. A meggazdagodott előkelők kényük-kedvük szerint nyomorgatták és zsarolták nemcsak saját jobbágyaikat és a városok lakosait, hanem a szabad birtokosokat is; kiknek vagyonát erőszakkal lefoglalták, személyüket pedig büntetlenül bántalmazták.

foglalhatta el a magyar trónt, miután testvére, Imre után, annak fia, III. László, a gyermekkirály is elhalálozott. II. András koronázására 1205. május 29-én került sor, ennek ellenére helyette inkább felesége, Gertrúd királyné uralkodott. A kihívó pazarlás rövidesen a magyar főurak nemtetszését is kiváltotta, amely rövidesen a főurak összeesküvésébe torkollott. A pilisi erdőn – 1213. szeptember 28-án – átutazó királyné hintáját Péter ispán, valamint a Kacsics nembeli Simon megtámadták és megölték Gertrúdot. II. Andrásnak azonban a ránehezedő országos nyomás miatt nem volt lehetősége a büntetésre, ezért csak Péter ispánt végeztette ki az összeesküvők közül. Az összeesküvők vezérét, Bánk bánt, az ország nádorát a király megfosztotta titulásától, bár később horvát-szlavón bánt lett.

A királynő halálával azonban az indokolatlan és határtalan pazarlásnak még mindig nem lett vége, ezért a király – belpolitika nyomásra – kénytelen volt – 1222. május 29-én – kiadni az ún. Aranybullát. Ez a 31 cikkelyt tartalmazó „alaptörvény” gyakorlatilag azért láthatott napvilágot, mert a nagyurak több földet és nagyobb hatalmat akartak, a szerviensek és várjobbágyok pedig csökkenő állami terheket. A király biztosította a szerviensek személyes szabadságát, adómentességüket, ugyanakkor előírta hadkötelezettségüket. A király által vállalt hatalomkorlátozás és a nemeseknek a törvényt sértő uralkodóval szembeni ellenállásra engedélyt adó cikkelye, az ún. „ellenállási záradék” miatt joggal tekinthetjük az alkotmányunk legkorábbi dokumentumának.²² Ennek ellenére II. András próbált a kötelezettségei alól kibújni, de a vele szemben álló erők 1231-ben elérték az Aranybulla megújítását, amelyben már az egyház legfontosabb követelései is elégtételt nyertek. Ekkor lépett az „ellenállási záradék” helyébe az esztergomi érseknek a magyar uralkodóval szemben alkalmazott kiközösítési joga.

II. András pazarló életmódja ellenére aktív külpolitikájáról is híres volt. Energikus diplomáciájával az egész Balkán-félszigetet behálózta, és több szomszédos területet is meghódított. Ezek közül a legjelentősebb Halics visszafoglalására irányuló törekvései voltak. András már 1205-ben beavatkozott a halicsi belviszályokba és felvette a „Halics és Ladóméria királya” címet, ennek ellenére 1211-ben Danyil Romanovicsot segítette hatalomra. Majd 1215-ben Kálmán herceg, András középső fia került Halics trónjára. Viszont a novgorodi fejedelem már 1215-ben elűzte Kálmánt. Ezt követően ugyan Halics ismét magyar kézre került, de II. András kisebbik fiát, András herceget 1234-ben szintén elűzték Halics trónjáról. Ekkor szűnt meg véglegesen a magyar uralom Halicsban.

II. András 1217-ben szánta el magát a már apja, III. Béla által felvállalt kereszties hadjáratra. A magyar uralkodó lemondott – Velence javára – a dalmáciai Zára (Zadar) városáról, hogy az hajóival őt és seregét a Szentföldre szállítsa. A magyar uralkodó a Szentföldön kerülte a csatákat az „iszlám harcosaival”, in-

²² KINDER, HERMANN – HILGEMANN, WERNER – HERGT, MANFRED: *Atlasz – 14. Világtörténelem*. Új bővített kiadás. Athenaeum Kiadó. 2000. 169. p.

kább régiségeket vásárolt. Bár az is tény, hogy II. András a vele tartó osztrák herceggel néhány kisebb csatát megnyert, de érdemileg jelentős győzelemről nem beszélhetünk. A sorozatos sikertelenség után a magyar király még ez évben hazatért. A hátramaradt magyar egységek más európai hadakkal egyesültek és részt vettek az egyiptomi Damietta erődjének ostromában. Ezzel szemben Kézai Simon mester Magyar Krónikájában az alábbi „csúsztatást” találjuk a magyar keresztes hadjáratról:

„Ez után (Imre király után) uralkodott András hatalmas és dicső király. Ez a szent földet megjárta, hol az összes keresztyén fejedelmek kapitányukká választották, s a babiloni szultán seregét a magyarokkal és székelyekkel megszalasztotta, és az assziriabeliek s más nemzetek által népével együtt nagy tisztességgel lőn fogadva. Onnan igen nagy dicsőséggel tért meg Magyarországra.”²³

Népesedéstörténeti szempontból II. András harminc éves regnálása alatt több jelentősebb esemény is történt. Egyházi vonalon 1208-ban megépül a lébényi, 1220-ban a jáki bencés monostor. Az 1221. évben elkezdődik a magyarországi domonkos rendtartomány szervezése, majd 1229-ben a ferences rend is letelepedik Magyarországon. A király halálának évében, 1235-ben találja meg Julianus dominikánus barát a Magna Hungáriában maradt magyarokat.²⁴ Azonban érdemesebb a magyar uralkodó és az erdélyi szászok, valamint a Német Lovagrend kapcsolatát kiemelni.

3.2. II. András és a Német Lovagrend

A Német vagy más néven Teuton Lovagrend német egyházi-katonai lovagrend volt, amelyet eredetileg a Szentföldön, Akkó városában 1198-ban alapítottak betegápoló tevékenység céljából. A Szentföldön már 1089-ben létrejött a német lovagok ispotálya, ez a szervezet alakult át hivatalosan 1198-ban II. Amalrik jeruzsálemi király segítségével lovagrenddé, amelyet 1199. február 19-én szentelt fel III. Celesztin (1191–1198) pápa. A lovagrendrend fokozatosan vált kis betegápoló rendből hatalmas katonai szervezetté, amely folyamat során a lovagrend hosszú időn át kemény harcokat volt kénytelen folytatni a fennmaradásáért.

A német lovagok egy része 1210-ben kivonult a Szentföldről és Európában „új hazát” keresett. Ennek okai a keresztes hadjáratok kudarcba fulladásában, a német – Szentföldre utazó – zarándokok számának visszaesésével, valamint az anyagi támogatások csökkenésével magyarázható. Eközben a magyar uralkodót már régóta foglalkoztatta Erdély déli határainak védelme, ahol rendszeresen megismétlődtek a korábban besenyő, később a – jelentősebb – kun betörések. A

²³ KÉZAI SIMON: *Magyar Krónika*. <http://vmek.oszk.hu/02200/02249/02249.doc>. (Letöltés ideje: 2008. szeptember 2.)

²⁴ BERTÉNYI: 1997. 47. p.

további kun betörések megakadályozására a magyar uralkodó a Barcaság (Burzenland) területén (Brassó környékén) telepítette le a lovagrendet.

A Barcaságot eredetileg székelyek népesítették be, de az itt élő székelység jelentős része a besenyőknek és a kunoknak esett áldozatul, akik betöréseikkel sokszor a földig rombolták a térséget. A helyi székelység, illetve bolgár-szláv, majd a besenyő határőrök „megtizedelésével” a határvédelem nélkül maradt térség teljesen kiszolgáltatottá vált, ezért hívta be II. András a Német Lovagrendet a Barcaságba. II. András 1211. május 7-én kiadott adománylevelében hivatalosan is jogot adott a Német Lovagrendnek a dél-erdélyi letelepedésre. A térségben eddig itt élt bolgár-szláv, magyar, valamint besenyő határőröket más határszakaszra telepítette a magyar uralkodó. Ekkor elsősorban már a szász parasztok lakóhelye volt a Barcaság. A lovagrend feladata a magyar határ védelme, illetve a havasalföldi pogány népek keresztény hitre térítése volt. A lovagok 14 év alatt, 1225-ig jelentősen megerősödtek. Havasalföld egy részét hatalmuk alá hajtották, illetve a Barcaságban – királyi engedély nélkül – hét kövárat építettek.²² A német lovagok saját területként kezdték kezelni földjüket, adómentességük volt, amihez a kereskedési-, bányászati- és vásárvám szedésének jogát is megszerezték. A felekezeti életet tekintve az egyházközségeik papjait maguk választották, melyhez előzetesen kellett az erdélyi püspök jóváhagyása is. Beszedhették továbbá a dézsmát, s felruházták őket a szabad pénz-, ill. súlyhasználat jogával. Az előbbieken említett kiváltságaikat 1218. április 19-én maga a pápa, III. Honorius (1216–1227) is megerősítette. A lovagok mindezek mellett a Maros és Olt folyókon valamint a szárazföldön történő szabad – vámmentes – sószállítás engedélyét is megkapták II. Andrástól, amely jogot a pápa szintén megerősített.²³

A lovagok és a magyar király közötti kezdeti jó viszony – Gertrúd királyné halála után – elmérgesedett, aminek oka az volt, hogy a lovagok egyre nagyobb önállóságra törekedtek. Bár hatékonyan verték vissza a kun betöréseket és eredményeket értek el azok keresztény hitre való térítésével, ugyanakkor megszerezték III. Honorius pápa jóváhagyását a Barcaság elcsatolásához. A lovagok ráadásul a helyi szász parasztokat is függésbe, szinte rabszolgasorba süllyesztették.

II. András 1225-ben megelégette a visszaéléseket és fegyveres erővel verte ki a lovagokat a Barcaságból. A lovagok Moldva érintésével lengyel földön, illetve a Baltikumban letek új hazára. Kiváltságaikat II. András semmissé nyilvánította, váraik közül többet leromboltatott. Bár a pápa sokáig kiállt a lovagok mellett, de a Barcaságot nem sikerült számukra visszaszereznie.

²² A hét lovagrendi vár: Bagolyvár (Barcarozsnyó mellett), Barcarozsnyó, Feketevár, Földvár, Hőltővény, Keresztvár (Brassó mellett) és Törösvár. Napjainkban Bagolyvár és Keresztvár már nem létezik. KÓVÁRY LÁSZLÓ: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Horizont Kiadó. Budapest, 135–140. p.

²³ VAJDA TAMÁS: *A Német Lovagrend szentföldi és erdélyi szereplése*. <http://sik.szepl.hu/KIADVANY/kolf3/lovag1.html>. (Letöltés ideje: 2008.. szeptember 2.)

A Barcaságban élő szintén németajkú, kizsákmányolt szász parasztok – a német lovagokkal ellentétben – továbbra is a Barcaságban maradhattak.

Az elfoglalt kun szállásterületek azonban idővel kikerültek a magyar közigazgatás alól és a lakosság visszatért régi pogány hitére.

3.3. II. András és az erdélyi szászok

A magyar történetírásban Erdély történelmének vizsgálata, kutatása kivételes jelentőségű. Erdély múltja és jelene mellett számos értekezés foglalkozik az erdélyi magyarsággal, valamint az erdélyi székelyekkel. Ugyanakkor a magyar történetírás nagy hiányossága, hogy az erdélyi szászokról gyérebb a fellelhető forrásanyag. Ezzel szemben a német szakirodalom jelentős publikációkat tud felmutatni a témával kapcsolatban.²⁶ Az erdélyi szászokkal foglalkozó történeti demográfiai – statisztikai értekezés még kevesebb született, pedig a szászok jelentőségét az is alátámasztja, hogy bár számbelileg elmaradtak az erdélyi magyarok, székelyek és a románok mögött, mégis Erdély kereskedelmét és iparát a 20. század elejéig a kezükben tartották.

Az erdélyi szászok első, írásos emlékei az 1100-as évekig nyúlnak vissza. Az első szász betelepülők még II. Géza (1141–1162) uralkodása alatt érkeztek meg a történelmi Magyarország területére.

Magyarországra történő bevándorlásuk elsősorban a Német-Római Birodalom demográfiai és társadalmi helyzetével magyarázható.²⁷ A birodalom ugrás-szerű népességnövekedése, a parasztság és a kisnemesi réteg elszegényedése miatt kiobbant társadalmi feszültségek indukálták ezt a népmozgalmat. A folyamatot tovább erősítette, hogy néhány német város (pl.: Köln, Mainz, Speyer) lakossága maga ragadta meg a kezdeményezést jogai védelme érdekében.

Egyébként a „szász” elnevezés mindössze „gyűjtőnév” volt, és csak az 1200-as évek elején honosodott meg. Valójában nem egy egységes nép volt az erdélyi szász, csak később kovácsolódott azzá.

II. Géza magyar király hívó szavára a németek mellett flandriaiak, luxemburgiak, olaszok, valloniak és franciák is szép számmal telepedtek le a középkori Magyarországon, természetesen a letelepülők jelentős többsége németajkú volt. A németek sem egy területről jöttek, sokak eredeti lakóhelye a Közép-Rajna vidék volt, de jelentős számú Mosel-vidéki német is bejött a Magyar Királyság területére.²⁸ A fent említett németek nemcsak Erdélyben telepedtek le, hanem a szintén magyar területnek számító Szepességben, valamint a Magyar Királyság határain túl Sziléziában, és a mai Csehország területén is.

²⁶ DRASKÓCZY ISTVÁN: *Szászföldi összeírások és a Szászföld lélekszáma a 15–16. század fordulóján*. in: KOVACSICS József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások. KSH, Budapest, 1997. 125. p.

²⁷ VOGEL SÁNDOR: *Az erdélyi szászok*. Honismeret, 2001/3, XXIX.

²⁸ *A Pallas Nagylexikona*. 15. kötet. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest, 1893–1897. 318. p.

A szászok letelepülésében nagy szerepük volt a lokátoroknak („locatores”), aki közvetítő volt a magyar király és a behívni kívánt népek között. A lokátoroknak nagy szerepük volt a „tárgyalásoknál”, ugyanis a „vendégek” csak akkor hagyták el hazájukat, ha több jogot kaptak, mint amennyivel otthon rendelkeztek. A lokátorok szervezték meg az „idegenek” bejövetelét, letelepedését, továbbá ők biztosították az eszközöket, állatokat, valamint a vetőmagokat is az „új élethez”. A lokátor munkájáért földet és bizonyos jogokat kapott az új területen. A betelepülések előtt a tárgyalások alkalmával figyelembe vették a német szokásjogot és a magyar vendégjogot is.

Az erdélyi szászok letelepülése több hullámban zajlott le. Az első betelepülés II. Géza idejében volt. A „jövevények” behívásának indoka kettős volt, mindenek előtt a szászok Erdély déli határait voltak hivatva megvédeni,²⁹ továbbá az „idegenek” tudásával a magyar királyok az ország gazdaságának és kultúrájának színvonalát is javítani kívánták.

További betelepülés történt III. Béla (1162–1196) idején is. Egy 1186-ból származó oklevél szerint a király 15 000 márka évi adót kapott az „erdőkön túli területeken”, azaz Erdélyben lakó „idegen vendégektől”. Közigazgatásilag a – sajátos, a magyar járáshoz hasonló egységbe, az ún. székekbe rendeződött – szászok első területeként a szebeni provincia jött létre, Nagyszeben központtal, ezt a tényt szintén egy oklevél bizonyítja.³⁰ II. András királyunk viszont már meghatározta a Szászföld határait is, amely Szászvárostól Brassóig tartott, ezen a területen szászokon kívül senki sem telepedhetett le. A szászok viszont mind a székely területeken, mind a magyar vármegyékben birtokot szerezhettek. Ráadásul maga a Szászföld kijelölését is nagy „népmozgalom” előzte meg, mert az ott élő székelyeket át kellett telepíteni a ma is ismert lakóhelyükre. Főként a később kialakuló Szászvárosszék és Kőhalomszék területén éltek székelyek. A szintén később kialakuló Szerdahelyszék területén viszont szlávok éltek. A székelyeknek az áttelepítéssel a lakóhelyük is megfogyott, csak a mai Székelyföld maradt és ezzel a lépéssel az életmódjukban is változás állott be (pl.: a lótarás, lótenyésztés visszaesett).

Az egységes szász elnevezés 1206-ban³¹ II. András (1205–1235) uralkodása alatt honosodott meg. II. András nevéhez fűződik a „der Goldene Freibrief”, azaz a szászok „arany szabadságlevelének” 1224-ben történt kibocsátása. Ez az oklevél rögzítette a szászok féltve őrzött jogait, amelyet II. András után még huszonnégy magyar király és erdélyi fejedelem újított meg. Ez a szabadságlevél biztosította az erdélyi szászok közel 800 éves fennmaradását. Az 1224-ben kiadott Diploma Andreanum egyedülálló volt a középkori Európában, mert nemcsak az uralkodó érdekeit vette figyelembe, hanem egyenrangú félként kezelte a

²⁹ Az ország biztonságát a bizánciak (1166) és az oroszok által poloveceknek, a magyarok által pedig „fehér kunoknak” hívott népcsoport veszélyeztette. Nem tévesztendő össze a magyar népnyelv által „fekete kunoknak” hívott néppel, amely az úzokat jelölte.

³⁰ Az oklevél 1192 és 1196 között keletkezett.

³¹ VOGEL: 2001/3, XXIX.

„vendégeket” is. Ilyen széleskörű jogokat a nyugati telepések (hospesek) sehol máshol nem kaptak Közép-, illetve Kelet-Európában. A Diploma Andreanum évszázadokig a magyar, és az erdélyi jog szerves része volt. Az „arany szabad-ságlevél” az alábbi jogokat tartalmazza:³²

„Hűséges vendégeink, az erdőn túli szászok közösen király felségünk lábai elé borultak, és panaszaikkal alázatosan rámutattak arra, hogy szabadságukat, amellyel nagyatyánk, a jámbor emlékezetű Géza király hívta be őket, teljesen elvesztették. Ezért királyi felségünk szemeit a szokásos módon kegyesen rájuk vetette, és mivel nagy szegénységük miatt királyi felségünknek szolgálataikat teljesíteni nem tudták, kegyesen meghallgattuk panaszaikat, és mind a jelenre, mind a jövőre nézve közhírré tesszük, hogy elődeink nyomdokát követve és bensőnkben megrendülve korábbi szabadságukat visszaadtuk, mégpedig a következőképpen”:

- az egész nép egy nép legyen (*unus sit populus*), egy bíró alatt álljon;
- ugyanakkor megszüntetünk minden grófságot a szebeni kivételével;
- bárki is legyen a szebeni gróf, csak olyan legyen, aki állandóan köztük lakik, és a nép válassza meg, mégpedig azt, aki erre a hivatalra a legalkalmasabb;³³
- évente kötelesek 500 ezüstmárkát fizetni kamaránk hasznára, és ez alól az adó alól senki se legyen kivéve, aki határaik között lakik;³⁴
- 500 fegyverest kell állítaniuk abban az esetben, ha a király az országon belül visel hadat, 100-at az országon kívül, ha a király személyesen is hadba vonul, és 50-et, ha a király valamelyik vezérét küldi hadba az országon kívül, több harcost a király nem követelhet tőlük;
- papjaikat szabadon választhatják, és neki kell fizetniük a tizedet;³⁵
- senki sem bíraskodhat felettük, csak Mi magunk vagy a szebeni gróf; ha bíró előtt állnak, az csak a szokásjog szerint ítélkezhet felettük; bíróságunk elé csak akkor lehet megidézni őket, ha saját bírójuk nem tudott dönteni;
- a valahok és besenyők erdeit, valamint azok vizeit a nevezett valahokkal és besenyőkkel közösen használhatják, és ezért semmiféle szolgáltatással sem tartoznak;
- egyetlen pecsétet használhatnak, amelyet Mi³⁶ és méltóságviselőink elismernek;
- ha valaki közülük valakit törvény elé idéz, a bíró előtt csak olyan személyeket nevezhet meg tanúként, akik határaik között élnek;

³² VOGEL SÁNDOR: *A szász autonómia Erdélyben*. Provincia. 2002. februári szám.

³³ A szászok „feje” a szebeni gróf volt, akit szász grófnak vagy szász ispánnak is hívtak, latinul pedig, *comes saxorum*nak nevezték.

³⁴ SZABÓ PÉTER: *Az erdélyi fejedelemség*. Kulturtrade Kiadó. Budapest, 1997. 15–17. p.

³⁵ A szászok kezdetben a római katolikus hitet követték, csak a reformáció idején cserélték azt fel az evangélikus hitre.

³⁶ A „Mi”, és maga a többes szám, a magyar uralkodót jelöli, jelen esetben II. Andrást, de jelölte ez a kifejezés az őt követő uralkodókat is.

- teljességgel felmentjük őket minden idegen törvénykezés alól;
- szabadon használhatják az erdőket tartozékaikkal együtt, a vizeket és a folyókat;
- az ország nagyjai nem követelhetnek a királytól falvakat vagy birtokokat területükön, ha pedig ezt valaki mégis megteszi, ellentmondással élhetnek;
- ha hadjárat alkalmával hozzájuk megyünk, csak háromszor gondoskodjanak rólunk, ha pedig a vajda a király érdekében területükre megy, kétszer, érkezéskor és távozáskor kötelesek gondoskodni róla¹²;
- kereskedők szabadon fel és alá járhatnak Királyságunk területén, anélkül, hogy bármely vámot fizetnének,¹³
- vásáraikat vámmentesen tarthatják meg.

„Hogy a fent mondottak szilárdan és megváltoztathatatlanul megmaradjanak a jövő számára, ezt az oklevelet kettős pecsétünkkel megerősítettük. Kelt az Úr megtestesülés utáni 1224. évben, uralkodásunk 21. esztendejében.”

Fontos megemlíteni, hogy a kiváltságos szász területeken kívül élő szászokra az Andreanum nem vonatkozott, az ilyen szászok jobbágysorban éltek. A szász társadalom vezetői a szász patriciusok voltak, akik a városok gazdag kereskedői és kézművesei voltak, de a szász társadalom két „oszlopa”, a falusi szász parasztok és a városi polgárok voltak. A társadalmat belső ellentétek is terhelték.

A szászoknál nem volt ismeretes a nemesség fogalma. A „gerébek”, a gazdag szász katonáskodó lovagok, akikből kialakulhatott volna a szász nemesség, de a szigorú szász jog ezt nem tette lehetővé. A „gerébek” a Szászföldön és azon kívül is rendelkeztek kiváltságokkal. Sokáig beleszóltak a szász ügyekbe (mivel egy személyben bírák, katonai parancsnokok és közigazgatási hatóságok voltak), de ez a kettős rendszer végül fenntarthatatlanná vált. Ráadásul a Szászföldön adót is kellett fizetniük, ezért inkább a Szászföld határain túlra, de azok mellett szereztek birtokokat. A virágkoruk a 13. és a 14. századra tehető, a 15. századra beolvadtak a magyar nemességbe. Az első, oklevelek által említett geréb a vallon eredetű volderfi Latin János volt (1206).³⁷

II. András halála után (1235) csak néhány év telt el a tatárjárásig (1241–1242). A tatárjárás, ahogy a magyarokat, úgy a szászokat sem kímélte. Erdélyt a tatárok hamarabb tarolták le, mint a középkori Magyarország más területeit, pusztításait a szászok lakta Beszterce vidékén (Nösnerland) kezdték, a Radnávölgyében. A szászok hatalmas embervesztéseget szenvedtek el, ezért IV. Béla

¹² A magyar királyt csak három, az erdélyi vajdát viszont csak két napig voltak kötelesek vendégül látni a szászok.

¹³ A szászok felmentést kaptak a magyarországi árumegállító jogok alól (Buda árumegállító joga alól is) egészen Bécsig, ezért szabadon kereskedhettek az egész országgal. Habár a kereskedelem jelentős része a német területek felé irányult (Augsburg, Rajna-vidék stb.), de sokszor előfordult az „árucseré” Havasalfölddel, Moldvával és Lengyelországgal is.

³⁷ BARTA GÁBOR – MAKKAI LÁSZLÓ – MÓCSY ANDRÁS: *Erdély története I–III*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1998. 332–334. p.

király idejében (1245–1280) újabb telepéseket kellett behívni. Az újabb bevándorlás – az oklevelek szerint – egészen az 1300-as évek első feléig tartott.³⁸

4. IV. Béla uralkodása (1235–1270)

4.1. IV. Béla uralkodásának megítélése

Az 1206-ban született IV. Béla (1235–1270) II. András magyar király és Gertrúd meráni hercegnő második gyermeke volt. Legidősebb fiútestvér gyanánt a magyar trón várományosának számított Kálmánnal, Andrással és legifjabb öccsével, Istvánnal szemben.

A bárók egy csoportja már II. András idejében – 1214-ben – kierőszakolta a mindössze nyolc éves Béla királlyá választását. Szintén főúri nyomásra, néhány év múlva már önálló hercegséget is kapott a tengermentésen népszerű Béla később – apjától – Erdélyben kapott dukátust (hercegséget), ahol támogatta a Kárpátoktól keletre fekvő területeken a térítő tevékenységet. Már apja életében megkezdte az eltékozolt birtokok, adományok visszavételét, amely a főurak körében nem tette népszerűvé. Ennek ellenére II. András halála után keménykezű, határozott politikát folytatott. Nagyapját, III. Bélát tekintette példaképének. Tervei megvalósítását azonban keresztülhúzta a tatárjárás.

A tatárjárást követően az egész ország újjáélesztése az ő feladata volt, ezért szokták a második honalapítónak is nevezni. A tatárdúlás miatti jelentős népességfogyás miatt újabb hospeseket hívatott Magyarországra, továbbá újjáélesztette az agráriumot és az ipart. Újjászervezte a magyar hadsereget, az elavult, korszerűtlen királyi haderő helyett nehézfegyverzetű lovasságot állított fel, továbbá egy kellő számú mozgékony, nyilazó könnyűlovas ütőerőt is létrehozott.³⁹ Egy újabb tatár betörés esetére erős várakat építtetett, továbbá engedélyezte a magánvárak építését is. Ez utóbbi lépésével akaratlanul is elősegítette a későbbi oligarchák uralmának, politikai és katonai súlyának kiépülését.

Külpolitikájában is jelentős fordulatot hozott a tatárjárás. A korábbi Árpádok által állandóan birtokolni kívánt Halicsot nem háborította többet. Kiegyezett és együttműködött a halicsi fejedelemmel, Danyilóval. Velence 1243-ban ismét elfoglalta Zárát, egy évvel később a magyar király békét kötött Velencével. Hódításaink középpontjába ekkor az osztrák területek kerültek: 1250-ben és 1252-ben hadjáratot vezetett Ausztria ellen. IV. Béla és II. (Nagy) Ottokár – 1254-ben – már Ausztria felett osztozkodtak. A cseh és magyar fél közötti viszony később

³⁸ GYÉMÁNT RICHÁRD – SZONDI ILDIKÓ: *Az erdélyi szászok a népszámlálási adatok tükrében*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Tomus LXIII., Fasciculus 19. Szeged, 2003. 6. p.

³⁹ ALMÁSI TIBOR: *Az Árpád-kor alkonya (Magyarország a 13. században)*, in: KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC (szerk.): *Árpád előtt és után, Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Szeged, 1996. 149–150. p.

– 1260-ban – megromlott, a kirobbant fegyveres konfliktus következtében vesztes magyar uralkodó kénytelen volt lemondani Stájerországról a cseh király számára.⁴⁰

IV. Béla uralkodásának utolsó évtizedét idősebbik fiával, a trónörökös Istvánnal folytatott küzdelme keserítette meg, aki apját számos csatában legyőzve az ország keleti részében önálló udvartartást rendezett be. István herceg saját kül- és belpolitikát is folytatott. IV. Béla bánatát tovább mélyítette, hogy kisebbik fia – Béla herceg, közvetlenül apja előtt – elhunyt. IV. Béla mélyen családcentrikus ember volt, amelyet mi sem bizonyít jobban, hogy feleségével, Laszkarisz Mária nikaiai hercegnővel ötven évig élt boldog házasságban. Ennek ellenére a IV. Béla és idősebbik fia, a későbbi V. István konfliktusába szinte az egész család belekeveredett. A családi konfliktusokba belekeseredett, a főurak nyomásának letörésébe befáradt király 1270. május 3-án elhalálozott. Földi maradványait Esztergomban, a ferencesek templomában helyezték örök nyugalomra.

IV. Béla uralkodásához két jelentősebb népesedéstörténeti esemény kapcsolódik. Az egyik az 1241 és 1242 között zajlott tatárjárás, illetve később a kevésbé ismert 1263-as nagy éhínség Magyarországon.

4.2. IV. Béla és a tatárjárás

A tatárjárás az Európa kontinens több országa ellen irányuló mongol invázió volt, amelynek egyik legjelentősebb állomása a korabeli Magyar Királyság feldúlását jelenti. A Magyarországot érintő tatárdúlás mindössze két évig (1241/1242) tartott, viszont alapvetően meghatározta a 13. századi királyság népesedési viszonyait. A Magyar Királyság elpusztításáról, feldúlásáról ránk maradt leghitelesebb forrás Rogerius mester, nagyváradi kanonok műve, a „*Siralmas ének*”.

Közvetlenül a tatárjárás előtt kelt útra kelet felé Julianus barát is, aki a magyar őshazát, a „Magna Hungaria” hátra maradt magyar leszármazottait kereste. Julianus barát két alkalommal kelt útra, az első 1235 és 1237 között zajlott, a második pedig 1237-ben, ez utóbbi útja alkalmával, egy üzenettel érkezett haza a mongol Batu kántól. A mongolok kánja feltétel nélküli megadásra szólította fel a magyar királyt, IV. Bélát. A levél töredéke a következőkről informál minket:

„Én a Kán, az Égi Király küldöttje, kinek hatalmat adott a földön, hogy a meghódolókat a maguk viszonyai között fenntartsam, az ellenszegülőket pedig eltiporjam: csodálkozom rajtad magyarok királyocskája, hogy amikor már harmincadszor küldök hozzád követeket, vajjon miért nem küldesz vissza közülük egyet sem hozzám? Sem követeidet, sem levelet nem küldtél viszont hozzám.

⁴⁰ BERTÉNYI IVÁN: *Szent István és öröksége 1000–1440*. Kulturtrade Kiadó. Budapest, 1997. 70. p.

Tudom, hogy gazdag és hatalmas király vagy, hogy sok az alattvaló katonád és hogy egyedül uralkodsz egy nagy királyságban és éppen ezért saját jószántadból nehezen hódolsz meg előttem. Pedig jobb és üdvösebb lesz reád nézve is, ha önként hódolsz meg előttem. Értesültem arról is, hogy a kúnokat, az én szolgálóimat pártfogásodba vetted. Ezért meghagyom neked, ne tartsd őket továbbra is magadnál, hogy ellenségeddé ne legyek miattuk. Könnyebb ugyanis a kúnoknak kivándorolniok, mint neked; minthogy azok ház híján sátraikkal ide-oda vándorolnak, talán elkerülhetnek engem, de te házakban lakozol, neked váraid és városaid vannak, hogy menekülsz meg hát kezemből?!⁴¹

IV. Béla az üzenet hatására segítséget kért más, európai hatalmaktól, de sem a franciáktól, sem a pápától nem kapott választ, még a német-római császár is magára hagyta magyar királyt. Ugyanakkor a segítség roppant mód szükséges lett volna, mert a mongolok harci ereje már közismert volt:

„Hanem hogy valamit az ütközetről is jelentsek, beszélük, hogy messzebbre lövik ki nyilaikat, mint ahogy más népeknél szokásos és hogy az ütközet első összecsapása alkalmával – ahogy mondják – nemcsak hogy nyilaznak, hanem úgy látszik, mintha nyíleső esnék. Említik, hogy az ütközetben a kardot és lándzsát kevésbé használják. Ék alakú csatarendjüket pedig így építik ki: minden tíz ember élén áll egy tatár, ismét minden száz ember élén egy százados. Ezt annyi fortélyossággal csinálják, hogy a megjelenő kémek se tudjanak valami módon elrejtőzni közöttük (és) az ütközetben lekaszaboltak számát is minden késedelem nélkül meg lehet állapítani. És a különböző elemekből összegyűlt népség nem képes semmiféle hűtlenség elkövetésére sem. Mindegyik – tíz egyénből álló – csoportot különböző nyelvű és nemzetiségű egyénekből állítják össze. Az általuk uralt összes tartomány királyait, vezéreit és mágnásait, amennyiben feltételezhető róluk, hogy valami módon ellenállást fejthetnek ki, késedelem nélkül meggyilkolják. A katonákat pedig és a háborúban bátor, egyszerűbb népséget a háborúra felfegyverkezve maguk előtt hajtják akarataik ellenére (is). Ellenben azokat a földműveseket, akik a harcra kevésbé alkalmasok, hátrahagyják, hogy gondosan megműveljék a földeket. (...) A katonákkal szemben pedig, kiket a harcba kényszerítettek, ha jól harcolnak és győznek, (csak) kevésbé hálásak, ha pedig elesnek az ütközetben, nincs gond rájuk; de ha a harcban meghátrálnak, könyörület nélkül megölik őket a tatárok. (...) A megerősített várakat nem ostromolják meg, hanem előbb feldőlják a környéket, a népet foglyul ejtik, majd ugyanannak a vidéknek a népét összeterelelik és harcra kényszerítik: saját erődítményük megostromlására.⁴²

Az előbbiekhöz kapcsolódóan fontos hangsúlyoznunk, hogy a mongol sereg létszáma közel 90 ezer fő volt, ezzel szemben a magyar haderő 50 ezer katonával, valamint további 10 ezer kun harcossal rendelkezett. Ez utóbbi kun haderő viszont már nem jöhetett számításba, ugyanis a magyar főurak a kúnokat az el-

⁴¹ BENDEFY LÁSZLÓ: *Fr. Julianus utazásának kéziratosa kútfői*. Budapest, 1937. 55. p.

⁴² BENDEFY: 1937. 65–66. p.

lenséggel szövetkezőknek tartották, királyukat, Kötönyt pedig megölték. Ezt követően a kun sereg végigpusztítva a Duna-Tisza közét, a Délvidéken át elhagyta a Magyar Királyság területét.

A Magyar Királyság már 1241 elején mindent megtett, hogy a tatárokat távol tartsa az országtól, de sikertelenül. Több hágónál, illetve szorosnál a magyar határőröket mind egy szálig lekaszabolták. A mongol sereg két irányból támadott:

„A keleti irányból (korábban Halicsot bevevő) fősereg a mai Bukovinán át délre tartva két részre oszlott:

- az egyik sereg a Radnai hágón tört be Erdélybe (március 31.), és 1241. április 2-án győzelmet aratott az erdélyi határőr csapatok felett, majd feldúlta Besztercét (április 3.), Kolozsvárt (április 11.), Váradot, Tamáshidat, Pereget, és Csanád térségében egyesült a másik sereggel, amely

- Szubutáj és Bedzsak vezetésével a Szeret folyó mentén dél felé tartott, elpusztította a Milkói püspökséget, átkelt a Bodzai szoroson, felégette Brassót (március 31.), lemészárolta Súlyom fia Pósa erdélyi vajda hadát, majd bevette Küküllővárt, Gyulafehérvárt (április 4.), Szebent (április 11.) és Kercet.

Ezt követően a portyázó hadak újból összeverődtek, és a Maros folyó mentén haladtak nyugatra, pusztítva az útba eső településeket, majd a Várad felől érkező északi seregrésszel egyesülve bevették Csanád püspöki székhelyét, utána Szegedet, és észak-északnyugati irányba előrenyomulva elérték Pestet, Budát, Vácot és Esztergomot.

Az északi irányból támadó sereg 1241. március 12-én átkelt a Vereckei hágón. A leírások szerint a sereg nem az országúton tört előre, hanem több ezer szláv favágó készített neki hadi utat az erdőkön át. A Tomaj Dénes által vezetett 5000 fős magyar határőrséget elseperte. A mongol előőrsök a nagyobb folyók völgyein és a síkságokon előnyomulva és dűlve 3 nap alatt elérték Pestet, március 17-én elfoglalták és felgyújtották Vácot, majd a velük megütközni akaró IV. Béla király serege elől egészen a Sajó folyóig hátráltak.”⁴³

Ezt követően került sor a Sajó folyó melletti muhi csatára 1241. április 11-én, amelyben a magyar királyi sereg súlyos vereséget szenvedett. A magyar uralkodó is csak a szerencsés véletlen következtében tudott megmenekülni. IV. Béla kalandos menekülés során végül a dalmáciai Trau várába húzódott vissza. A tatárok a tél beálltával átkeltek a befagyott Duna folyamon és végigtarolták a Dunántúlt, a felvidéki folyóvölgyeket és végül egészen Dalmáciaig hatoltak. Ekkor azonban meghalt a mongolok legfőbb vezére, Ögödej kán. Halálának híre csak több hetes késéssel jutott el a Magyarországon pusztító mongol seregekhez. Ezt követően a tatár had visszavonult és néhány kisebb betörést nem számítva nem fenyegette többé a Magyar Királyságot. A visszavonulás okát illető-

⁴³ Wikipédia, a szabad lexikon honlapja:

http://hu.wikipedia.org/wiki/Tat%C3%A1rj%C3%A1r%C3%A1s#cite_note-2.

(Letöltés ideje: 2008. augusztus 31.)

en nincsenek biztos információink, a magyar történetírás megosztott ebben a kérdésben.

Kézai Simon mester az alábbiak szerint ír IV. Béláról, illetve a tatárjárásról:

„Ez után (II. András után) uralkodott fia Béla, ki a minorita barátoknál Esztergomban van eltemetve. Ennek idejében a mongolok vagy tatárok három oldalról beütnek Magyarországra ötszázezer fegyveressel, ezen kívül lévén még negyvenezerig való századosuk és tizedesök; kikkel a nevezett király a Sajónál szembe szállván, a mongolok legyőzik, Urunk születésének ezerkétszáznegyvenegyedik esztendejében; hol az ország csak nem egész katonasága tönkre jutott, maga Béla előlük a tenger mellékre szaladván. S miután a tenger mellékről visszatért, Fridrik austriai herczeg haddal támada rá, kit Bécs-Ujhely előtt a magyarok láncsával mellbe szúrva elvesztének.”⁴⁴

Hasonlóképpen megosztott a magyar történetírás a tatár pusztítás mértékét illetően. Egyes történészek közel három millióra teszik a népesség számát a tatárjárás előestéjén. A tatárjárás következtében sokak szerint az ország népességének fele, azaz 1,5 millió ember halt meg. Kristó Gyula adatai ettől jelentősen eltérők. Különböző becslések alapján a jeles történész 1240-re maximálisan 1,2–1,35 millió főre teszi az ország lélekszámát. A tatárjárás alkalmával – Kristó Gyula szerint – a népesség 25–30%-a vesztett oda. A jelentős halálozást nem kizárólag a tatár sereg okozta, hanem a nyomában járó éhínség is. A népesség félelmében elbujdosott, ezért nem volt, aki a földeket művelje. Az éhínség következtében viszont a népesség olyannyira legyöngült, hogy könnyen áldozatul esett a különféle járványoknak.

A tatárjárás után IV. Béla feladata volt a második honalapítás, amely kétértelműen kívül sikeresnek mondható. Ezt a megállapítást az is alátámasztja, hogy a század második felében jelentős népességnövekedés volt megfigyelhető. Magyarország népesség – Kristó Gyula becslései szerint – 1300 körül 1,4–1,65 millió fő lehetett.

5. V. István uralkodása (1270–1272)

5. 1. V. István uralkodásának megítélése

Az 1239-ben született V. István IV. Béla magyar király és Laszkarisz Mária nikaiai hercegnő nyolcadik gyermeke volt. Azonban a király tíz gyermeke közül csak ő és öccse, Béla volt fiú, ezért István lett a trónörökös. IV. Béla fia uralkodásához nagy reményeket fűzött, István feladata lett volna az erős királyi hatalom fenntartása az egyre erősödő és anarchiát szító oligarchákkal szemben. Apja már gyermekkorában Szlavónia hercegévé tett, ezt követően pedig, hogy a kunokkal való viszonyt javítsa az országba visszatelepült kun fejedelemnek,

⁴⁴ KÉZAI SIMON: *Magyar Krónika*: <http://vmek.oszk.hu/02200/02249/02249.doc>. (Letöltés ideje: 2008. szeptember 2.)

Szejhánnak Erzsébet nevű lányát jegyezték el Istvánnal. Házasságukból később öt leány és két fiúgyermek – közöttük a későbbi király, IV. (Kun) László (1272–1290) – született.⁴⁵

Az időközben nagykorúvá váló István 1257-től a keleti országrészt kormányozta. A harcias, hatalomvágyó István azonban nagyapja, a néhai II. András természetét örökölte és csakhamar szembefordult az óvatos, megfontolt politikát folytató apjával, IV. Bélával. A kettejük között kiobbant konfliktus fegyveres összecsapásokhoz vezetett. A szerencse többször Istvánnak kedvezett, apja seregei felett több győzelmet is aratott. Ezért 1262-től István a keleti országrész kizárólagos ura lett. IV. Béla ezt nem tűrte sokáig, azonban hadaival az 1265. márciusában vívott isaszegi ütközetben véglegesen alul maradt.⁴⁶ Ennek következtében – István önálló bel- és külpolitikája⁴⁷ miatt – az ország gyakorlatilag kettészakadt, bár a királyság jogi egysége megmaradt.

IV. Béla 1270-ben bekövetkezett halálával István herceg, V. István (1270–1272) néven az egész ország ura lett. Uralkodása meglehetősen rövid ideig, mindössze két évig tartott. Ez alatt a két év alatt a Magyar Királyság konfliktusba keveredett Csehországgal, mert V. István nővére, Anna és több IV. Béla párti főúr a cseh királyhoz menekült a királyi kincsek jelentős részével. A csehországi Přemysl királyi dinasztia egyik legjelentősebb uralkodója II. (Nagy) Ottokár (1253–1278) seregeivel hamarosan fegyveresen támadt Magyarországra, azonban néhány győztes csata után V. István seregei meghátrálásra kényszerítették. A felek Pozsonyban kötöttek békét.

Kézai Simon mester az alábbiak szerint írt IV. Béla fiáról, V. István királyról:

„Azután (IV. Béla) fia István király uralkodott, ki Csehország Ottokár nevű királyát, a mint tudniillik cseh, osztrák, steier, brandenburgi és más vegyes hadakkal ellene jött, a Rábcza folyó mellől dicsőségesen kiverte. Ez Bodon városát is urodalma alá hajtá, s míg élt, a bolgárok urát engedelmességre kényszeríté. Végre e világból elköltözvén, a boldogságos szűz szigetében az apácák kolostorában nyugszik temetve.”

V. István váratlanul 1272. augusztus 6-án halt meg. A magyar király seregeivel épp a fiát, a trónörökös László herceget Kapronca (Koprivnica) várában fogva tartó Gutkelend Joachim ellen vonult, amikor a vár ostromakor a király rosszul lett. V. István a Csepel-szigetre vitette magát, ahol 33 évesen elhalálo-

⁴⁵ A korabeli dokumentumok IV. (Kun) Lászlót, III. Lászlónak tüntették fel, mert Imre király fia akkoriban még nem szerepelt a királynévsorban.

⁴⁶ Isaszeg város honlapja: www.isaszeg.hu. (Letöltés ideje: 2008. augusztus 24.)

⁴⁷ „V. István nagy diplomáciai sikere volt, hogy lányát Máriát Anjou Károly szicíliai királlyal jegyezte el. Ez lépés az ország jövője szempontjából döntőnek bizonyult, ugyanis ez alapozta meg az Anjou-ház későbbi trónigényét és több évtizedes sikeres uralkodását.” Wikipédia, a szabad lexikon:

http://hu.wikipedia.org/wiki/V._Istv%C3%A1n. (Letöltés ideje: 2008. augusztus 24.)

zott. Földi maradványait a Margit-szigeti domonkos kolostor templomában helyezték örök nyugalomra.

Népesedéstörténeti szempontból egy különösen fontos esemény kapcsolódik V. István nevéhez. A magyar király volt az, aki a szepesi szászok részére 1271. november 24-én kiváltságokat adott.

5. 2. V. István és a szepesi szászok

A Szepesség a történelmi Magyarország egyik tájegysége, amely a Magas-Tátrától délkeleti irányban terül el. A kezdetben lakatlan Szepesség területét a 11. században még végeláthatatlan erdőség borította. Első ismert lakói magyarok voltak, akik a szomszédos Gömörből és Tornából költöztek be a 11. század végén. A magyarokat rövidesen németajkú hospesek, bevándorlók követték, akik először II. Géza (1141–1162) uralkodása alatt érkeztek meg a történelmi Magyarország területére. Őket szepesi szászoknak vagy más néven a cipszereknek hívjuk. Nevük a magyar „Szepes” szavunk német alakjából, a „Zips” szóból származik. A németajkú hospesek bevándorlása Szepesség területére egészen a 13. század közepéig folytatódott.

A szepesi szászok közjogi és gazdasági helyzetét V. István király 1271. évi szabadságlevele, majd Károly Róbert 1312. és 1328. évi kiváltságlevele erősítette meg. Összegyűjtött törvényeiket 1370-ben foglalták írásba, ezt a törvénykönyvet „Zipser Willkühr”-nek hívjuk.⁴⁸

„A gyakorlatban régebben meglévő, de kifejezésre csak 1271-ben jutó autonómia főbb pontjai a szászok szabadságlevele szerint a következők. A szabad bíró- és papválasztás, a bíró a nagyobb ügyekben a szepesi comessel (gróffal) ítélkezik a szászok székvárosában, Lőcsén. Szabad vadászati, halászati és bányászati jogot kapnak. Szent Mártonkor (november 11-én) évi 300 márka terragiumot (földbért) fizetnek a királynak, amelynek fejében mentesek mindenféle adó alól. A királynak adandó szálláson kívül tartoznak 50 lándzsást kiállítani, akik az ország határain kívül is kötelesek a király seregét követni. A szászok szabadságainak ekkor lefektetett pontjaiban jóideig nem áll be semmi változás. A terragiumként fizetendő 300 márka összege is változatlan marad egészen Károly király koráig, amikor a szászok szabadsága és kötelezettsége újból szabályozást nyert.”⁴⁹

A szepesi szászok – a cipszerek – erős politikai szervezetet alkottak, melynek élén a „Landgraf”, a „szepesi gróf” állt. Őt később a „XXIV szepesi város

⁴⁸ Demkó Kálmán az 1370-es évszámot „megtámadhatónak” tartja, azonban tényként kezeli, hogy a lőcsei levéltárban fellelhető kódex első lapján az említett évszám szerepel. DEMKÓ KÁLMÁN: *A szepesi jog (Zipser Willkühr), keletkezése, viszonya az országos jogunkhoz és a németországi anyajogokhoz*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1891. 10. p.

⁴⁹ FEKETE NAGY ANTAL: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*, Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1934, 330. p.

grófjának” nevezték. A XXIV szepesi város utalás arra a huszonnégy városra, ahol a szepesi szászok letelepedtek.

„Ezek szerint a 24 város sorába tartoztak: 1. (Szepes)Váralja; 2. Eulenburg; 3. Odorin; 4. Igló; 5. Pálmáfalva; 6. Illésfalva; 7. Szentkorin; 8. Szentlászló; 9. Káposztáfalva; 10. Poprád; 11. Felka; 12. Szepesszombat; 13. Müllenbach; 14. Izsákfalva; 15. Ménhárd; 16. (Szepes)Béla; 17. Leibic; 18. Duránd; 19. Ruszkin; 20. Lócse. Ezekhez hozzáadva a városi kiváltságlevéllel rendelkező (Szepes)Olaszi és Késmárk városokat, a 24 város közül megkapjuk 22-nek a névsorát. Hogy a fentieken kívül a szintén városi jelleggel bíró Arnoldfalva, Szalók, Michelsdorf és Matzdorf helységek közül még melyeket számíthatunk a 24 város sorába, nem lehet eldönteni.”⁵⁰

Fontos hangsúlyoznunk, hogy egy 1317-ben kelt kiváltságlevél szerint a szepesi szászok kiváltságos területe nemcsak a XXIV szepesi városra terjedt ki, hanem további, az előbbieken említett városokkal együtt összesen 43 településre.

A szepesi szászok már II. Géza (1141–1162) uralkodása idején megjelentek a Szepesség területén, legjelentősebb betelepülésük a tatárjárás utáni időkre tehető. A tatárjárás előtti időben a Hernád folyótól északra eső területeken jelentős német helységek voltak, amelyek tiszta német telepítéseknek tekinthetők. Ilyenek például Szepesolaszi vagy Szepesváralja. A szepesi németiség száma a tatárjárás utáni bevándorlókkal növekedett meg és ezek alapították meg Felka, Igló, Illésfalva, Müllenbach, Pálmáfa, Poprád, Ruszkin és Strázsa településeket, amíg a szász települések többi része már magyar vagy szláv nemzetiségre, vagy elpusztult falvaikra történt rátelepedés folytán vált német helységgé. Ilyenek – többek között – Késmárk vagy Lócse. A tatárjárás utáni betelepülővel megnövekedett szepesi szász lakosság száma pontosan nem állapítható meg. A szepesi szászok lélekszámát illetően elmondható, hogy talán csak néhány ezer főt számlálhattak. Ugyanakkor ezek a települések egymáshoz közel helyezkedtek el, ami – ebben a korszakban – jelentős népsűrűséget jelenthetett.

6. IV. (Kun) László uralkodása (1272–1290)

6.1. IV. (Kun) László uralkodásának megítélése

IV. (Kun) László V. István magyar király és Erzsébet kun hercegnő hatodik gyermeke volt. A hét gyermek közül csak kettő, László és annak öccse, András volt fiú. A trónörökös, László 1262-ben született.⁵¹

Az ifjú trónörököst nagyapja, IV. Béla (1235–1270) anyjával együtt 1264 és 1266 között Turóc várában tartotta fogva, majd amikor IV. Béla és a későbbi V.

⁵⁰ FEKETE NAGY: 1934. 337. p.

⁵¹ BERTÉNYI: 1997. 52–53. p.

István békét kötöttek, a kis László és családja is kiszabadult. Apja, V. István, aki már IV. Béla uralkodása idején önálló külpolitikát folytatott, 1269-ben eljegyeztette a mindössze hét éves Lászlót, I. Károly (1264–1285) szicíliai király lányával, Izabellával, akit Magyarországon Erzsébet néven ismerünk. A házasság megkötésére IV. Béla halálának évében, 1270-ben került sor. Ezt követően – 1272-ben – a szlavón bán, Gutkelend Joachim – a ma Bosznia-Hercegovinában található – Bihácson elrabolta a trónörökös, akit – a ma Horvátország területén lévő – Kapronca várába záratott. V. István megpróbálta megostromolni a várat, de hirtelen elhalálozott. Ezt követően Lászlót szabadon engedték és – 1272. szeptember 3. előtt – az esztergomi érsek királlyá koronázta.

A király megkoronázása idején mindössze tíz éves volt, viszont az országban már a feudális anarchia uralkodott, az oligarchák önállósodási tevékenységei miatt. Egy 1285-ben kelt okirat szerint V. István halálával már nem volt senki, aki útját állhatta volna az oligarchák terebélyesedő hatalmának. A főúri csoportok között nagy versengés támadt az országos, udvari és helyi méltóságok betöltéséért. IV. (Kun) Lászlónak nem volt rálátása az eseményekre, a király 1274-ben a Kőszegiek fogságába esett, majd a Csákok kiszabadították. A két család, a Kőszegiek és a Csákok fegyvercsörtetésétől volt hangos az egész ország. A Magyar Királyságot meggyengítő feudális anarchia miatt a cseh király II. (Nagy) Ottokár elérkezettnek látta az időt, hogy Magyarországra is kiterjessze a hatalmát. A fegyveres hadjáratra 1273-ban került sor, amely bár átmenetileg egyesítette a magyar főurakat, mégis II. (Nagy) Ottokár kezére játszott néhány nyugati várat (Győr, Moson, Óvár és Sopron). A fordulatot Habsburg Rudolf német királlyá koronázása jelentette, amelyet a cseh király nem fogadott el, ezért rövidesen egy osztrák-cseh konfliktusra lehetett számítani. A belpolitikai káosz ellenére a magyar haderő még mindig jelentősnek számított, azonban a magyar főurak megosztottak voltak, a Csákok a cseh királyt, a Kőszegiek az új német királyt támogatták, végül ez utóbbi párt került hatalomra. II. (Nagy) Ottokár meghátrált az osztrák-magyar hadak elől, aminek következtében Sopron is felszabadult. Kézai Simon mester az alábbiak szerint írt IV. (Kun) László háborújáról a cseh II. Ottokárral:

„Ez után uralkodik fia harmadik László.⁵² Ezt ugyanis, az Úr úgy rendelvén, még gyermek korában koronázták az ország királyává. Tehát ennek idejében Ottokár cseh király, ki a német birodalom jogából erőszakkal és igaztalanul sokat bitorolt honnan erőt és hallatlan hatalmat merített, Magyarország szélein különböző helyeken igen nagy vidéket dúlt vala fel; miért rajta László atyja méltó boszút még nem állott, mivelhogy véletlen halála előbb meglepte vala. Miután azonban időközben Németország fejedelmei a frankfurti gyűlésen Rudolf

⁵² IV. Lászlót kezdetben III. László néven ismerték a kortársak, mivel a fiatalon elhunyt III. László, Imre király fia nem szerepelt a korabeli királynévsorban. Wikipédia, a szabad lexikon: <http://hu.wikipedia.org>. (Letöltés ideje: 2008. szeptember 1.)

habsburgi grófot királyukká választották, úgy hogy a birodalom igazait, melyek el voltak foglalva, tartozzék visszavenni, ő, mint a birodalmi hűberek visszaszerzője, legelsőben is Austriába mene, melyet Ottokár megtámadott és birt vala. S miután Bécsben hosszasabban ült és jogait a cseheken követelte, a cseh király olly töméntelen, nagyverős sereget küldé ellene, hogy Németország fejedelme kétkedik vala tulajdon erejével ellene állani. Miért is tehát Magyarország nagyságos királyát, mint a katholika anyaszentegyház fiát, kíváná alázatosan segítségére, örök barátságra kötelezván azért magát nekie; hozzá tévén azon fölül, hogy a király ebben a római szentegyháznak is legnagyobb szolgálatot látszatik tenni: ő maga pedig, bármikor megkeresendi a magyar király, hasonló segítséggel tartozik nekie szolgálni. Minthogy pedig László, Magyarország királya, lelkében és szívében rejtegeti vala Ottokár vakmerő dölýfét, melylyel atyja ellen s ő ellene tört, mivelhogy gyenge korú s testi erejű vala, elhatározá magát, hogy a németországi fejedelem kérelmének eleget teszen. Megindulván azért Fejérvár városából mint Mars fia, kinek csillagzata fogantatása és születése napjától fogva neki bátorság és más természeti erények dolgában erőt s gyarapodást szolgáltat, a legfelségesebb isten hatalmában és ősei tudniillik szent István, Imre és László királyok és szentek fogadásáiban híve s közbenjárásaikba bizakodva, a királyi felség zászlaját felemelve, seregével Marchegg-nél Rudolffhoz csatlakozék, ki jövetelét és segítségét, mint az istenét, úgy várja vala. Mivel pedig Rudolf hadi népe nehezebb féle fegyverzete miatt nehéz mozgású s olly ropant sokaságnak, melyet hirlenek vala hogy Ottokár vezet ellenállni igen megrémült vala, azért is ellene menni s mozdulni kétkedik vala. Látván és megértvén ezt László király, Ottokár elébe vonúl, ki Stillfried vára körül a Morva vize mellett, csatára sietett és készen állt, s a cseh sereget minden felől körülkeríti. Kiknek lovait és magokat is a király magyarjai és kúnjai nyilaikkal sebzve úgy háborgatják, hogy Milot, Ottokár katonaságának vezére, kiben a sereg nagyja leginkább bizik vala, a magyarok rohamait és nyilait kiállani nem bírva, embereivel megszalada, s utána a lengyel zsoldosok bomlott seregben futának a csehekkal együtt, a kúnok ezen csaták közben a cseh király és serege podgyászait és fegyverneműit fosztogatva zsákmányra hányván. Ezen csatában tehát Ottokár királyt, a mint a sereg közt eszeveszetten ide s tova bolyong, elfogják és megölik. Fiát Miklós herceget pedig foglyúl hozzák Magyarországba a többi fogoly bárókkal, grófokkal és számtalan vitézekkel együtt. A halottak számát az említett ütközetben egyedül a mindentudó isten tudta volna megbecsülni. Rudolf Németország s a rómaiak királya pedig embereivel csak áll vala, nézve mi történik. E diadal után tehát a német király László királynak megköszöné, hogy általa az nap Austria és Stiria neki vissza lőn szolgáltatva. S így Magyarország királya László diadallal megtére, a német király Austriában maradván.

Ez ugyanis László királynak első győzedelme, melyet isten kegyelme neki még ifjusága korában ada, melly hadjáratban azon nap a Bastech nemzetségből eredő Renold gróf, Renold fia, tartá a király zászlaját emberül, és hatalmasan; testvérei András, Salamon, László, s Magyarország más nemesei, mint az

*ég csillagai számtalan, a király úr mellett állván. Hogy tehát emlékezetben maradjon László király illy dicsőséges és diadalmas győzedelme, a csehek, lengyelek és morvák szégyenére és örök gyalázatára paizsai és zászlai a fejevári egyházban, az ország székes helyén, a falra függesztve örökre fennmaradnak.*⁵³

Az 1277. évi rákosi országgyűlés után IV. (Kun) László az ország életét stabilizáló kísérletet hajtott végre, amely bár nem volt teljes, de a belpolitikai viszályokat elcsitította és az egyház helyzete is kedvező lett. A Kőszegieknek azonban nem tetszett IV. (Kun) László önállósodási politikája és András herceget akarták a trónra ültetni, azonban az 1278-ban ismét kirobbant osztrák-magyar és cseh háború másként rendezte a történelmi eseményeket. A dürnkruti csatában az osztrákok győztek a magyar és kun segítségnek köszönhetően, aminek következtében a magyar király helyzete megszilárdult a Kőszegiek kénytelenek voltak neki hűséget esküdni. A cseh fenyegetéstől sem kellett már tartani, mert II. (Nagy) Ottokár holtan maradt a dürnkruti csatatéren.

A sikereket követően IV. (Kun) László nemsokára a Szentszék kereszttüzébe került, mert a magyar krónika azt közli, hogy a pápai követ 1279 elején azért jött Magyarországra, mert IV. (Kun) László „kun módra, s nem katolikus szokás szerint élt”. Valójában inkább a még mindig pogánynak számító kunok végleges letelepítése⁵⁴ és keresztény hitre térítése volt a Római Katolikus Egyház célja. A kunok feudalizálásának folyamata ekkorra valójában már el is indult, mert előkelőik egy része már földbirtokos volt. A szabad nomád kunokat természetesen rá kellett szorítani a letelepedésre. A kunok helyzetének megváltoztatásával IV. (Kun) László gyakorlatilag saját bázisát számolta fel, amellyel az oligarchákkal szemben felléphetett. Ugyanis a kunok jelentették azt a haderőt, amelyet a királyi hatalom szükség esetén a hatalmaskodó főurakkal szemben fel tudott vonultatni, ezért nem alaptalan a gyanú, hogy a kun kérdés felszítása valamelyik főúri érdekcsoport sugalmazására történt. A kun törvények kiadásával László olyan konfliktushelyzetbe került, amelyben nem volt jó választási lehetősége, és feltehetően ez váltotta ki méltatlan viselkedését. A kun törvény végrehajtásával a magyar király késlekedett, aminek következtében az egyház egyre türelmetlenebb lett. Az ezt követő belpolitikai konfliktusok után László hozzákezdett a kun törvények végrehajtásához, mire a kunok keltek fel ellene és pusztítani kezdtek a Tisza–Körös–Maros vidékén. IV. László a mai Hódmezővásárhely mellett, Hód tavánál 1282 nyarán győzte le haderőiket. A támogatóinak jelentős részét elvesztett IV. (Kun) László ezt követően már alig látta el királyi feladatát. Az oligarchák szerepe megint megnőtt, Magyarország az 1277. évi konszolidációs kísérlet előtti idők állapotába süllyedt vissza. Az ország helyzetét tovább súlyosbította, hogy a tatárok 1285-ben ismét rátörtek a Magyar Ki-

⁵³ KÉZAI SIMON: *Magyar Krónika*. <http://vmek.oszk.hu/02200/02249/02249.doc>. (Letöltés ideje: 2008. szeptember 2.)

⁵⁴ FÜR LAJOS: *Magyar sors a Kárpát-medencében. Népesedésünk évszázadai 896–2000*. Kairosz Kiadó. Budapest, 2001. 53. p.

rálásra, ekkor Pestig hatoltak és a keleti országrészben jelentős pusztítást végeztek. Az 1287. évi újabb tatár betörést viszont már a magyar-lengyel határvídéken sikerült megfékezni.

IV. László egyéni tragédiájának betetőzése, hogy végül szeretett kunjai kezétől veszett el. 1290. július 10-én Körösszeg (Cheresig) váránál kun előkelők – Árbóc, Törtel és Kemence – embereikkel rárontottak a sátrában alvó Lászlóra és megölték. A gyilkosság közelebbi oka ismeretlen. IV. (Kun) László földi maradványait a csanádi székesegyházban temették el. Különösebb részvét nem kísérelte a tragikus sorsú uralkodó halálát, aki az utolsó, bizonyosan Árpád-házból származó uralkodó volt.⁵⁵

6.2. IV. (Kun) László kun törvénye

„László, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Halics, Lodoméria, Kunország és Bulgária királya.

Krisztus összes híveinek, akik jelen levelet megtekintik, üdvöt az üdvösség szerzőjében.

Az isteni látogatásnak a kezdete, amellyel miként az igaz Úr fölkelvén meglátogatott a magasból, s amellyel Szent Anyjának szívével egybe kapcsolódunk a katolikus hit fényével megvilágosítva: – elismerjük, amint tartozunk – hogy a mi ősiünkben, Szent István királyban, a szentséges római egyház révén történt: benne ugyanis, az isteni kegyesség lehelete nyomán, az igaz hitnek szent olaja illatozott, s benne az isteni kegyelem gyöngédsége sarjadozott. Magyarország legfenségesebb királyaival együtt, akik e dicső törzsből származnak, ugyanattól nyertük (mi is) az ország kormányzását és koronáját. És hogy még fényesebben nyilvánvalóbbá tegye (Szent István), hogy a hitnek az elsőse a szentséges római egyházban áll fenn, és hogy ez (=az egyház) Krisztus nyugvóhelye és a Szentháromság lakása: isteni kinyilatkoztatás révén arra lett érdemessé, hogy az ország koronáját nem magától vagy mástól, hanem ugyanazon római egyháztól, mindenkinek anyjától és mesterétől nyerje el, hogy abból mint valamely legfőbb főből az isteni fényesség a maga ajándékait az egész testbe szétáraszsa és az isteni szolgálatból kirekesztettnek érezze magát (az olyan) aki az útról letévedvén, Péter sziklaszilárdságától eltávozott.

És mivel semmi sincs, ami ragyogóbb fénnel tündökölné, mint a fejedelemben az igaz hit, elménk minden igyekezetével kívánván a krisztusi hit sátorát növelni, s a lehetőséghez képest ugyanazon igen szent István királynak a mi ősiünknek nyomdokait követni, – arra, hogy az Úr szérűjébe, a hit egysége alá a többiek közé a kunok népét is (amely nép részben már az Úr jelével van megjelölve s a keresztség szentségét felvette, ámbár még az erkölcsök útján bolyongva jár), a többi részét a pogányság állapotából a keresztény hit megismerésére a tisztelendő és igen szent atyának, Fülöpnek, Isten kegyelméből fermói püspök-

⁵⁵ BERTÉNYI IVÁN: 1997. 52–53. p.

nek a közbenjárásával és az ő szent szolgálatával, az Úr kegyelmének segítségével odavezetjük, hogy az égi királyság a földi által nyerjen szaporodást: ünnepélyesen megígértük és megesküdtünk Isten szentséges evangéliumaira, ugyanazon tisztelendő atya, legátus úr és az összes főpapok és egyházi férfiak és főembereink jelenlétében, akik akkor ott voltak.

a) Először is megesküdtünk: hogy a katolikus hitet és az egyházi szabadságot megőrizzük és megtartjuk és országunkban és az uralmunk alá tartozó tartományokban is megtartatjuk és megőriztetjük.

b) És hogy a szent királyoknak, a mi elődeinknek rendelkezéseit és törvényeit és az ezek által megtartott jó szokásokat, nemkülönben mindazt együtt és külön-külön, amire elődeink koronázásuk alkalmával meg szoktak esküdni, sértetlenül meg fogjuk őrizni.

c) és a tisztelendő atyának, Fülöpnek, az apostoli szék legátusának és másoknak, akik erre tisztüknél fogva illetékesek, segítségére leszünk a joghatóság kellő erélyével és hatalmunk karjával, hogy az eretnekeket elnyomják és kiűzzék az országból és a nekünk alávetet tartományokból.

Másodszor: megesküdtünk az előbb mondottak jelenlétében, hogy kilenc további (=a törvénybe nem foglalt) cikkelyt, melyek ugyancsak a katolikus és az egyházi szabadságot, valamint a keresztények és a kunok helyzetét illetik, ténylegesen megvalósítunk, s hasonlóképpen megtartunk s alattvalóinkkal magtartatunk.

Végül megígértük és megesküdtünk a tisztelendő atyának, az előbb mondott legátus úrnak, hogy meg fogjuk tarttatni és meg fogjuk tartani az alább következő cikkelyeket, melyeket illetőleg Usuk és Tolon, a kunok főemberei, – akik azt mondták, hogy ők azoknak nevében és hozzájárulásával járnak el, – az igazságosság gyakorlása és a hit egységének megőrzése kedvéért ugyanazon legátus úr előtt és a mi jelenlétünkben ünnepélyesen és nyilvánosan magukra vállalták, hogy azokat meg fogják cselekedni és bármely kisebbités nélkül meg fogják tartani: és minden eszközzel gondoskodni fogunk arról és tisztünknek ismerjük el és a királyi felség kötelességének, hogy a kunok e főemberei és az összes kunok az alább következő cikkelyeket, országunk és a mi kezességünk mellett híven megtartsák és ennek elérésére – amennyire ez a mi tisztünket illeti – minden gondunkkal és igyekezetünkkel törekedni fogunk. Ezek a cikkelyek pedig a következőképpen hangzanak:

A kun cikkelyek.

1. Az összes még meg nem keresztelt kunok megkeresztelkedéséről

Hogy tudniillik a kunok mindnyájan, kivétel nélkül, akik még nincsenek megkeresztelve, bármilyen koriúak és neműek is, a kereszttség szentségét elnyerni akarják és óhajtják, és magukhoz venni és megtartani az összes egyházi szentségeket és minden mást, amelynek megtartását a szent római egyház tanítja s amelyeket megtart és hirdet és a bálványok tiszteletét és mindenféle pogány szokást kivétel nélkül elhagyván és teljességgel megszüntetvén a katolikus hit egyességét óhajtják szolgálni.

2. A kunok állandó letelepedéséről

És határozottan kötelezték magukat, hogy eltávozzanak és visszavonuljanak sátraikból és nemezből készült házaikból és keresztény szokás szerint falvakban, földbe épített épületekben és házakban fognak lakni és tartózkodni, s határozottan ígérték, hogy mindenben a keresztény erkölcsökhöz és szokásokhoz fognak alkalmazkodni.

3. Hogy a jövőben a kunok mindenféle erőszakoskodástól és emberöléstől tartózkodni fognak

Azonkívül: országunkban és az uralmunk alá tartozó tartományokban minden erőszakoskodások és gyilkosságok elkövetésétől s a keresztények megölésétől s azok vérének ontásától teljességgel megtartóztatják kezeiket (és) hogy ezután soha semmiképpen sem fognak efféléket szolgálják vagy alattvalóik útján sem elkövetni, vagy effélék elkövetését megengedni.

4. Nyomozók kirendeléséről a kunok egyes nemzetségeihez és nemzetségi ágaihoz

Ezenkívül: a kunok eme (megbízottai) alázatosan könyörögtek a legátus úrnak, hogy a legátus úr rendeljen ki bizonyos hitelt érdemlő nyomozókat, akik azok (=a kunok) mindenegyes nemzetségénél és nemzetségi fokánál, bármely ághoz tartozzanak is és ezek minden alattvalóinál, nyomozzák ki és tudakolják meg az előbb mondottak tekintetében, egészében és részleteiben az igazságot s ezt a legátus úrnak és nekünk jelenteni és előadni tartozzanak, hogy az, aki valamiben az előbb említett dolgok megszegőjének bizonyul, a megérdemelt egyházi büntetést ama tisztelendő atyától és az egyháztól elvegye, és részünkről a világi megtorlásnak méltó büntetését érezze.

5. Arról, hogy a kunok minden általuk elfoglalt egyházat, monostort és egyházi vagy világi birtokot vissza fognak adni

Végül: a kunok többször említett képviselői és megbízottai a maguk és eme kunok nevében lemondásukat jelentették és lemondtak minden monostorról és egyházzal és az egyházak, monostorok, nemesek és más keresztények (ama) birtokairól, melyeket idáig igazságtalanul és jogtalanul elfoglaltak és elfoglalva tartanak, hozzáfűzvé, hogy a kunok és ők maguk is készek arra, hogy mindezeket a fentebb mondott dolgokat, a legátus úr parancsa szerint, teljes egészükben visszaadják és visszaállítsák.

a) Azt is ígérjük a hit és a letett eskü fogadalma alatt és a fentebb mondott kötelezettségek mellett, hogy az előrebocsátott dolgokat valamennyit és minden mást, amiket a keresztény hitnek és az egyház szabadságának a növelésére és a királyi trón dicsőségére és országunk békés állapota biztosítására a tisztelendő atya, az apostoli szék követe, a Keresztelő Szent János ünnepe után húszadik napra összehívandó országgyűlésen elrendelendőknék fog vélni, el fogjuk fogadni, meg fogjuk tartani és mindenkivel, aki hatalmunk alá tartozik, jogerősen meg fogjuk őriztetni és meg fogjuk tartani.

b) Mindezeket, tudniillik úgy a fent megjelölt cikkelyeket, mint más (intézkedéseket), melyeket az előbb mondott gyűlésen a legátus úr el fog rendelni és ün-

nepélyesen kihirdetni, a dolog örök emlékezetéül közhitelű oklevelünkben arany pecsétünk alatt teljes szövegükben össze fogjuk íratni s így összeíratván és megpecsételvén, az említett legátusnak át fogjuk adatni.

c) Ha pedig esetleg az említett kunokat az előbb mondott dolgok teljes egészében való megtartására és teljesítésére sem buzdításokkal, sem rábeszélésekkel, sem érvekkel és kérésekkel nem tudnánk rávenni: magunkra vállaltuk, megígértük és megesküdtünk, hogy az említett országgyűlésen az említett kunok ellen az országunkból és az uralmunk alá tartozó tartományokból általános hadfelkelést hirdetünk és rendelünk el, amelyre a mi és országunk barátait is meghívjuk és meghívjuk, hogy őket a mondott sereg által és bármely hasznos eszközzel a királyi hatalom erejével arra kényszerítsünk, hogy a fent mondott dolgokat teljes egészükben elfogadják, megcselekedjék és meg is tartsák.

d) Ígérjük a fent említett kötelezettségek mellett, hogy őket kényszeríteni fogjuk, hogy megfelelő kezeseket adjanak, akiket országunkon és tartományainkon kívül kell őrizni és tartani az említett legátus úr parancsa és rendelete szerint azon helyen vagy helyeken, s azon személy vagy személyek által, amelyekről illetőleg akikről a legátus úr majd intézkedni jónak látja.

Míndezeknek a bizonyosságára, emlékezetére és teljesebb megismerésére, nemkülönbön örök érvényességük biztosítására jelen oklevelünket adattuk ki, melyet kettős pecsétünknek a ráfüggesztésével és erősségével erősítettünk meg.

*Kelt Budán, Miklós mesternek, udvarunk alkancellárjának, a mi kedvelt hívünknek keze által. Az Úr ezerkétszázhetvenkilencedik évében, június hó huszonharmadik napján. A mi uralkodásunknak pedig a hetedik évében.*⁵⁶

7. III. András uralkodása (1290–1301)

III. András származása meglehetősen vitatott, ennek ellenére a magyar történetírás az Árpád-házból származó királynak tekinti. A magyar történelemben Vencei András néven is ismert. III. András 1265-ben született, apja Utószülött István, II. András el nem ismert fia, anyja pedig Tomsaina Morosini egy velenicei előkelő család leánya.

III. András, elődje IV. (Kun) László halála után foglalta el a magyar trónt. Az oklevelek tanúsága szerint a megkoronázásra 1290. július 23-án került sor. Az, hogy III. András neve a magyar trón betöltésében szóba kerülhetett a korabeli Magyarországon történt eseményeknek tulajdonítható. Az oligarchák már korábban is többször próbálkoztak IV. (Kun) Lászlóval szemben ellenkirályt kinevezni, azonban ez nem járt sikerrel. Amikor a legesélyesebb „jelölt”, IV. (Kun) László öccse, András herceg 1278-ban meghalt, a „kiskirályok” figyel-

⁵⁶ BOLLA ILONA – ROTTLER FERENC (SZERK.): *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból I.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1993. 141–144. p., *Árpád-kori történelem 1000–1301.* honlap: <http://ehumana.hu/arpad/fomenu/main.htm>. (Letöltés ideje: 2008. augusztus 31.)

mébe egyre inkább Velencei András került. Ennek ellenére őt sem sikerült a trónra ültetni, csak a „kun” király halála után. Annak ellenére, hogy III. András származása akkoriban is vitatott volt, az ország „vezetőinek” érdeke ennek a kérdésnek a háttérbe szorítása volt: a főurak egy „báburalkodót” akartak, akit kényük és kedvük szerint rángathattak, a hatalmában megtépázott egyház és a főuraknak kiszolgáltatott köznemesség viszont politikai stabilitást akart a több évtizede hol jobban, hol kevésbé feudális anarchiába süllyedő királyságban.

III. András hatalomra kerülésekor a királyi hatalom meglehetősen szűk területre összpontosult. Az ország területének mindössze ötöde volt a király kezén, ugyanakkor az oligarchák a saját területeiken úgy viselkedtek, mint a valódi királyok, ezért is hívja őket az utókor kiskirályoknak. A legjelentősebb tartományurak voltak: a Csákok a Felvidéken és a Szerémségben, a Kőszegiek a Dunántúlon, Kán László Erdélyben, Borsa Kopasz a Partiumban, az Amádék a Felvidék keleti részén. A társország, Horvát- és Szlavónország is a Babonič, a Frangepán és a Subić család kezén volt. Az előbbieken elhangzottakból kitűnik, hogy a király ki volt szolgáltatva az oligarcháknak, akik nemcsak a király seregeivel harcoltak, hanem egymással is. III. András külföldről sem igen remélhetett segítséget, ezért csak az egyházra és a köznemességre támaszkodhatott.⁵⁷

A magyar király már trónra lépésének évében próbálta az ország helyzetét stabilizálni. Az 1290. szeptemberében Óbudán tartott országgyűlés eredményeként – egyházi és köznemesi nyomásra – az uralkodó egy dekrétumot adott ki, ezt a hagyomány III. András első törvénykönyvének tekinti. A törvénykönyv egyfelől megerősítette az egyház és a köznemesek jogait, másfelől a főurak jogainak szűkítést célozta. A jogszabályban a jogtalanul adott-szerzett birtokadományok visszaszállásának, illetve az ugyancsak jogtalanul szedett vámok eltörlésének központi jelentősége volt. A király 1291. februárjában a gyulafehérvári gyűlésen is kiadta óbudai programját, ugyanakkor a bázisát szerette volna bővíteni az erdélyi szász patríciusokkal. A kedvező előjelekkel indult konszolidáció, azonban kellő erő hiányában nem tudott új irányt szabni az eseményeknek. A koronázást követő uralkodói „program” 1292 derekán megtört. Mint az azt megelőző néhány évtizedben már többször előfordult, a bizonytalan külpolitikai helyzet hatott vissza a belviszonyokra és okozott változást.

IV. (Kun) László halála után néhány hatalom magának követelte a magyar trónt. IV. Miklós pápa a magyar trón betöltésének jogát a Szentszékeknek vindikálta, akárcsak Habsburg Rudolf, aki Magyarországot megürült hűbérének tekintette. Nem ismerte el a Nápolyi Királyság sem III. András regnálását, és a Nápolyban uralkodó Anjouk – az Árpád-házzal való – leányági rokonság címén maguknak követelték a magyar trónt. A földrajzi közelség miatt az osztrák fenyegetés volt a legjelentősebb, amely 1291-ben fegyveres összecsapásokba torkollott. Két kisebb összecsapás után az osztrák-magyar háború a hainburgi bé-

⁵⁷ BERTÉNYI: 1997. 73. p.

kével zárult. Ennek oka Habsburg Rudolf halálában keresendő. A választófejedelmek tartva a megnövekedett Habsburg hatalomtól már nem – Rudolf fiát – Albertet támogatták, ugyanakkor a Habsburgok helyzetének megváltozásával a magyar korona megszerzésére tett erőfeszítéseik is kudarcba fulladtak, ezért mindkét fél érdekében állt a békekötés. Bár voltak ellenzői, de III. András trónja külpolitikai szempontból többé-kevésbé stabillá vált.

A külpolitikai siker után – a tartományurak ténykedése miatt – belpolitikai anarchia következett, amelynek következtében még a magyar uralkodó is fog-ságba esett. Az anarchikus állapot egészen 1298-ig tartott, ekkor III. Andrásnak több, kisebb hatalommal rendelkező tartományúrral szövetkezve sikerült behódoltatnia ellenfeleit, a Kőszegieket és Csák Mátét. III. András nem sokáig élvezhette a viszonylagos belpolitikai rendet, mert 1301. január 14-én váratlanul elhunyt. A szóbeszéd szerint valószínűleg megmérgezték, de valószínűbb, hogy valamilyen gyorsan öltő betegség okozta halálát. III. András halálával nemcsak az Árpád-ház férfiága halt ki, hanem Magyarország is az eddigi legjelentősebb feudális anarchiába süllyedt.⁵⁸

RICHÁRD GYÉMÁNT

THE POPULATION HISTORY OF HUNGARY IN THE 13th CENTURY

(Summary)

The 13th century is one of the most hectic centuries in Hungarian history. For example the Golden Bull of 1222, which limited the king's power, declared the lesser nobles legally equal to the magnates and gave them the right to resist the king's illegal acts. The Mongol invasion of Hungary from 1241 to 1242 and this after the famine and the epidemic in the 13th century which incidents prejudice the Hungarian Population in the 13th century. This essay to be engaged in the population history of 13th century from the death of King Béla III. (1196) to the male line of the Árpáds ended with the King András III. death (1301).

⁵⁸ BERTÉNYI: 1997. 54–55. p.